

Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΒΑΜΟΥ
ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ
(ΜΑΪΟΣ 1896)*

Στους απελευθερωτικούς αγώνες τῆς Κρήτης σπουδαῖος σταθμὸς ὑπῆρξε ἡ Σύμβαση τῆς Χαλέπας (1878), γιατί ἐξασφάλιζε σιὸς Χριστιανοὺς ἀξιόλογα δικαιώματα. Δὲν ἀποτελοῦσε ὅμως λύση τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος γιατί ἡ Πύλη, θεωρώντας τὰ δικαιώματα αὐτὰ ὑπερβολικά, συνεχῶς τὰ καταπατοῦσε, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο

*) **Εὐχαριστίες** θερμὲς θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω στὸν κ. Ἐρρίκο Μοάτσο, ὁ ὁποῖος μὲ τῆ μεγαλύτερη προθυμία ἔθεσε στὴ διάθεσή μου τὸ πολύτιμο ἀρχεῖο του, ὅταν ἔγραφα τὴ μελέτη αὐτή. Στὸ ἀρχεῖο τοῦ κ. Μοάτσο, ἐκτὸς ἄλλων σπουδαίων ἐγγράφων καὶ ἐπιστολῶν, ὑπάρχει καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου Χανίων τῶν ἐτῶν 1895 - 1898, καθὼς καὶ τμῆμα τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Ἀλεξάνδρου Σκουζέ τῆς ἐποχῆς πού γιὰ πρώτη φορὰ ἦταν Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν (1895 - 1897). Αὐτὲς οἱ συλλογὲς ἐγγράφων ἐννοοῦνται ὅπου στίς ὑποσημειώσεις ἀναφέρεται τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενείου Χανίων καὶ τὸ Ἀρχεῖο Σκουζέ.

Ἀκόμα θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸ Συμβολαιογράφο κ. Ἰωάννη Γαλάνη, πὸ εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ δώσει ὀρισμένες τοπογραφικὲς πληροφορίες γιὰ τὸν Ἀποκόρωνα καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὸ Βάμο, ἀπὸ ὅπου καὶ ὁ ἴδιος κατάγεται.

Βιβλιογραφία. Ἐκτὸς ἀπὸ τίς πηγὲς καὶ τὰ βοηθήματα πὸ ἀναφέρονται στίς ὑποσημειώσεις, βλ. καὶ Ν. Β. Τωμαδάκη, «Συμβολὴ εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν τῶν Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων», *Ἐπιτηρὶς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν*, τόμ. Α' (1938), σσ. 530 - 55 καὶ τόμ. Β' (1939), σσ. 239 - 44.

Συντομογραφίες.

Κ. Η. (Κούνδουρου Ἡμερολόγιο): Μανούσου Κούνδουρου, *Ἡμερολόγιον. Ἱστορικαὶ καὶ Διπλωματικαὶ Ἀποκαλύψεις*, Ἀθήνα, 1921.

Λ. Η. (Λεκανίδη Ἡμερολόγιο): Ἀνέκδοτο Ἡμερολόγιο τοῦ Ἰωσήφ Λεκανίδη, πὸ βρίσκεται στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης.

Α. Λ. (Ἀρχεῖο Λεκανίδη): Μαρίνης Ζινευράκη - Λεκανίδου, *Ἐκ τοῦ Ἀρχείου Ἰωσήφ Γ. Λεκανίδου Ἀλληλογραφία τῆς Ἀπελευθερωτικῆς Ἐπαναστάσεως τῆς Κρήτης, 1895 - 1898*, Χανιά, 1954.

Β. Β. (Blue Book): Turkey No. 7 (1896). *Correspondence Respecting the Affairs of Crete*, Λονδίνο, 1896.

Λ. J. (Livre Jaune): *Ministère des Affaires Étrangères. Documents Diplomatiques. Affaires d' Orient. Affaire de Crète. Juin 1894 - Février 1897*, Παρίσι, 1897.

Γ. Α. Κ.: Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.

Σημ.: Οἱ ἀριθμοὶ πὸ ἀκολουθοῦν τίς συντομογραφίες τυπωμένων ἔργων ἀναφέρονται στίς σελίδες τους.

γιατὶ οἱ Χριστιανοὶ τῆς Κρήτης, πιστεύοντας ὅτι ἡ Σύμβαση ἦταν κί-
τι ἀνεπιροχῆς καὶ προσωρινό, διεκδικουσαν πότε συμπληρωματικὰ δι-
καιώματα καὶ πότε τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Οἱ λόγοι αὐτοί, καθὼς καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν Χριστιανικῶν κομ-
μάτων μεταξὺ τους, ὁδήγησαν στὴν ἀτυχή ἑπανάσταση τοῦ 1889 καὶ
τὸ Φιρμάνι τοῦ ἴδιου χρόνου μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Σουλτάνος κατέργησε τὰ
περισσότερα ἀπὸ τὰ προνόμια πού εἶχαν ἀναγνωριστῆ στους Χρυσια-
νοὺς μὲ τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας¹.

Μετὰ τὸ 1889 στὴν Κρήτη ἐπικράτησε δεινὴ πολιτικὴ καὶ οἰκονο-
μικὴ κατάσταση καὶ χρόνια ἀναρχία. Μολονότι δὲν ἔλειψε ἡ κλέφτικη
δράση στὰ βουνά, ὁ Χριστιανικὸς πληθυσμὸς γενικὰ ἦταν τρομοκρα-
τημένος. Ἡ ψυχολογία αὐτῆ τοῦ λαοῦ δὲν εὐνοοῦσε τὰ σχέδια ὀρισμέ-
νων ὀπλαρχηγῶν γιὰ μιὰ νέα ἐπαναστατικὴ ἐξόρμησι, ἀλλ' οἱ περιπλο-
κὲς πού δημιουργήθηκαν στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα ἀπὸ τὸ 1894 ἰδίως
μὲ τὴς Ἀρμενικὲς σφαγὲς κρίθηκε πὼς δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ μείνουν ἀνεκ
μετάλλευτες. Εἶναι ἀλήθεια πὼς στὴ Γενικὴ Συνέλευσι πού συνήλθε
στὰ Χανιά στὴς ἀρχὲς Μαΐου τοῦ 1895 (ν. ἡ.), γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ
τὸ 1889, ἐπικράτησε πνεῦμα συνεργασίας ἀνάμεσα στὸ Χριστιανὸ
Βαλὴ Καραθεοδωρὴ Πασὰ καὶ στους ἀντιπρόσωπους τῶν Χριστιανῶν
καὶ τῶν Μουσουλμάνων, οἱ ὁποῖοι διατύπωσαν ἀπὸ κοινοῦ συντηρη-
τικὰ αἰτήματα πρὸς τὸ Σουλτάνο γιὰ τὴν ἀνόρθωσι τοῦ νησιοῦ. Ὡσ-
τόσο, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἡ πρόωγη διάλυσι τῆς Συνέλευσι ἀπὸ τὸ
Βαλὴ, ὁ ὁποῖος φοβόταν ὅτι οἱ Χριστιανοὶ βουλευτὲς δὲ θὰ ἔμεναν ὡς
τὸ τέλος μειριοπαθεῖς ἐξ αἰτίας τῶν πιέσεων πού τοὺς γίνονταν γιὰ
νὰ διεκδικήσουν τὴν ἐπαναφορὰ τῶν προνομίων, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέ-
ρος ἡ ἀπροθυμία τῆς Πύλης νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰ αἰτήματα τῆς Συνέ-
λευσι προκάλεσαν πρόσθετες δυσαρέσκειες καὶ διευκόλυναν τὸ ἔργο
ἐκείνων πού πίστευαν ὅτι ἡ Πύλη, γιὰ νὰ ὑποχωρήσῃ, χρειάζεται δυ-
ναμικότερα μέσα².

Ὑπὸ τὴς περιστάσει αὐτὲς ὁργανώθηκε στὸ Βάμο ἀπὸ τὸν ἐκεῖ δι-
καστὴ Μανουῖσο Κουνδουράκη ἡ Μεταπολιτευτικὴ Ἐπανάστασι, πού
στὴς 3/15 Σεπτεμβρίου 1895 ἐκδηλώθηκε μὲ τὴν ἐνοπλι συνάθροισι
στὸ Κλῆμα. Ἡ ἐπανάστασι αὐτὴ εἶχε χαραχτῆρα συντηρητικό, γιατί,
μολονότι διεκδικουσε γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς τῆς Κρήτης περισσότερα
προνόμια ἀπὸ ὅσα τοὺς ἔδινε ἡ Σύμβασι τῆς Χαλέπας, εἶχε θέσει γιὰ
σκοπὸ τῆς τῆ μεταπολίτευσι, δηλαδὴ ἓνα εἶδος μερικῆς αὐτονομίας,

¹) Πβλ. H. Couturier, *Ἡ Κρήτη. Ἡ Θέσις αὐτῆς ἐξ Ἀπόψεως τοῦ
Διεθνοῦς Δικαίου*, μετάφρασι Τιμ Βενέρη, Ἡράκλειο, 1911, σσ. 78 - 88.

²) Β. Β. 6 - 7, 37, 43 - 44.

καὶ ὄχι τὴν ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Αὐτὸ δὲ σημαίνει ὅτι οἱ πρωτεργάτες τῆς ἐπανάστασης δὲν ἤθελαν τὴν ἔνωση. Ἡ πείρα ὅμως τῶν προηγούμενων ἐπαναστάσεων τοὺς ἐπειθε ὅτι ἡ ἔνωση ἦταν ἀπραγματοποίητη χωρὶς νὰ μεσολαβήσῃ κάποιον ἐνδιάμεσο καθεστῶς. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ μέσα οἱ ἐπαναστάτες στὴν ἀρχὴ δείχτηκαν μετριοπαθεῖς καὶ ἐπανεπιλημμένως διακήρυσσαν πῶς δὲ θὰ χρησιμοποιήσουν βία, παρὰ μόνον ἂν ὑπάρξῃ ἀνάγκη νὰ ἀμυνθοῦν³. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο κυρίως ἔλλιζαν νὰ πετύχουν τὸ σκοπὸ τους ἦταν ἡ μεσολάβηση τῶν Δυνάμεων, πρὸς τίς ὁποῖες ἔστειλαν μακροσκελὲς ὑπόμνημα⁴ μὲ τὰ αἰτήματά τους. Τὰ κυριότερα ἀπὸ τὰ αἰτήματα τῆς Ἐπιτροπῆς—ὅπως συνήθως λεγόταν ἡ *Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς Μεταπολιτεύσεως Κρήτης*—ἦταν: Ὁ Βαλῆς νὰ εἶναι Χριστιανός, νὰ διορίζεται ἀπὸ τὸ Σουλτάνο γιὰ πέντε χρόνια καὶ νὰ ἔχῃ τὸ δικαίωμα νὰ ἐπικυρώνη τοὺς νόμους πρὸς τὸ αἶρετόν ἀπὸ τὸ λαὸ νομοθετικὸ σῶμα θὰ ψήφισε· ἡ Πύλη νὰ περιοριστῇ στὴν εἴσπραξη ἑνὸς πάγιου ἐτήσιου φόρου ἀπὸ 15.000 λίρες Τουρκίας καὶ νὰ μὴν ἔχῃ δικαίωμα νὰ διατηρῇ στὸ νησί στρατὸ περισσότερον ἀπὸ 4.000 ἄνδρες· ἡ Χωροφυλακὴ νὰ συγκροτηθῇ ἀπὸ ντόπιους Χριστιανούς καὶ Μουσουλμάνους σύμφωνα μὲ τὴν ἀναλογία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης· καὶ τὰ δικαστήρια τοῦ νησιοῦ νὰ εἶναι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὁ συντηρητικὸς χαρακτήρας τῆς Μεταπολιτευτικῆς Ἐπανάστασης ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίδραση πρὸς οἱ πρωτεργάτες της περίμεναν ὅτι θὰ συναντήσουν ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες τους, ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τίς Δυνάμεις. Πράγματι ὁ Κρητικὸς λαός, ἰδιαίτερα στὶς ἀνατολικὰς ἐπαρχίες, εἶχε στὴν ἀρχὴ δισταγμοὺς γιὰ μιὰ καινούργια περιπέτεια. Ἐπίσης οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἀντιπρόσωπούς του στὴ Γενικὴ Συνέλευση (Βουλὴ), πού, ὅπως εἶδαμε, ἀκολουθοῦσαν πολιτικὴ συνεργασίας μὲ τὸ Βαλὴ, ἀποδοκίμασαν μὲ ποικίλους τρόπους τὴν ἐπανάσταση⁵, εἴτε γιὰ λόγους κομματικούς εἴτε ἀπὸ σεβασμὸ πρὸς τίς ὑποδείξεις τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς Κρητικούς πρὸς οἱ βρίσκονταν στὴν Ἑλλάδα, καὶ πρὸς οἱ περισσότεροί τους ἦταν παλαίμαχοι τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1866, δὲν τάχτηκαν ὅλοι μὲ τοὺς μεταπολιτευτικούς. Ἐκεῖνοι πρὸς οἱ μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν πραγματικὴ βοήθεια στοὺς ἐπαναστάτες, ὅπως ὁ Ρενιέρης, ὁ Ρικάκης, ὁ Μπογιατζόγλου, συμφωνώντας μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, ἔκριναν τὴ στιγμὴ ἀκατάλληλη γιὰ νέο σηκωμό⁶. Οἱ ἄλλοι πάλι, πρὸς οἱ ἐπιδοκίμα-

³) Α. Α. 157 - 8.

⁴) Α. Α. 17 - 30.

⁵) Κ. Η. 39 - 40.

⁶) Κ. Η. 20, 26. Α. Α. 189 - 90.

σαν τὴν ἐπανάσταση, ὅπως ὁ Χατζημιχάλης, ὁ Παρθένιος Περίδης, ὁ Ματθαῖος Μυλωνογιαννάκης, ὁ Ἐμμανουὴλ Βιρδίδης, ὁ Βασίλειος Ψιλᾶκης, δὲν κατάφεραν νὰ δράσουν μὲ σύμπνοια καὶ νὰ στείλουν στὴν Κρήτη ἀξιόλογη βοήθεια καὶ συνεχῶς συμβούλευαν σύνεση καὶ ἀποφυγὴ συγκρούσεων μὲ τοὺς Μουσουλμάνους καὶ τὸν Τουρκικὸ στρατό⁷.

Ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος Α' καὶ ἡ Κυβέρνηση τοῦ Θεόδωρου Δηλιγιάννη ἐπιθυμοῦσαν βέβαια τὴν ἔνωση τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἀλλὰ, ὅπως ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Ἀλέξανδρος Σκουζὲς ἔγραφε στὸ Γενικὸ Πρόξενο τῆς Ἑλλάδας στὰ Χανιά Νικόλαο Γεννάδη, οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, ἀκόμα κ' ἐκεῖνες πού λίγο πρὶν παρακινούσαν τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς σὲ ἐξέγερση, εἶχαν ταχθῆ ὑπὲρ τῆς εἰρήνης. Γι' αὐτὸ ἡ περίσταση δὲν κρινόταν κατάλληλη γιὰ ν' ἀνακινήθῃ τὸ Κρητικὸ ζήτημα. Ἄν, συνέχιζε ὁ Σκουζὲς, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση νόμιζε ὅτι καὶ μερικὲς μόνο ἀπὸ τὶς Δυνάμεις θὰ ἔβλεπαν εὐχαρίστως τὴ μεταβολὴ στὴν Κρήτη, δὲ θὰ δίσταζε νὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὴν κατάσταση πού εἶχε διαμορφωθῆ στὸ νησί. Ἡ πολιτικὴ ἔξ ἄλλου, τῶν τετελεσμένων γεγονότων κρινόταν ἐπικίνδυνη, γιατί ὅταν δὲν ἀσκεῖται ὑπὸ εὐνοϊκοὺς ὅρους ὁδηγεῖ σὲ ἀντίθετα ἀποτελέσματα⁸. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ δραστηριότητα τῶν Βουλγάρων ἔδειχνε ὅτι ἓνα προξικὸ πημα στὴν Κρήτη θὰ μπορούσε νὰ ζημιώσῃ τὸν Ἑλληνισμὸ στὴ Μακεδονία⁹. Ἐπίσης ἡ Ἑλλάδα δὲν ἦταν ἔτοιμη γιὰ πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία στὸν ὁποῖο θὰ τὴν ὁδηγοῦσε ἴσως τὸ Κρητικὸ ζήτημα καί, ὅπως ὁ Θ. Δηλιγιάννης ἐξήγησε στὸν Πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας Boute, ἡ χώρα μετὰ τὴν πτώχευση τοῦ 1893 ἔπρεπε ἀπερίσπαστη νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν οἰκονομικὴ τῆς ἀνόρθωση καὶ νὰ ρυθμίσῃ τὶς σχέσεις τῆς μὲ τοὺς δανειστὲς τῆς¹⁰.

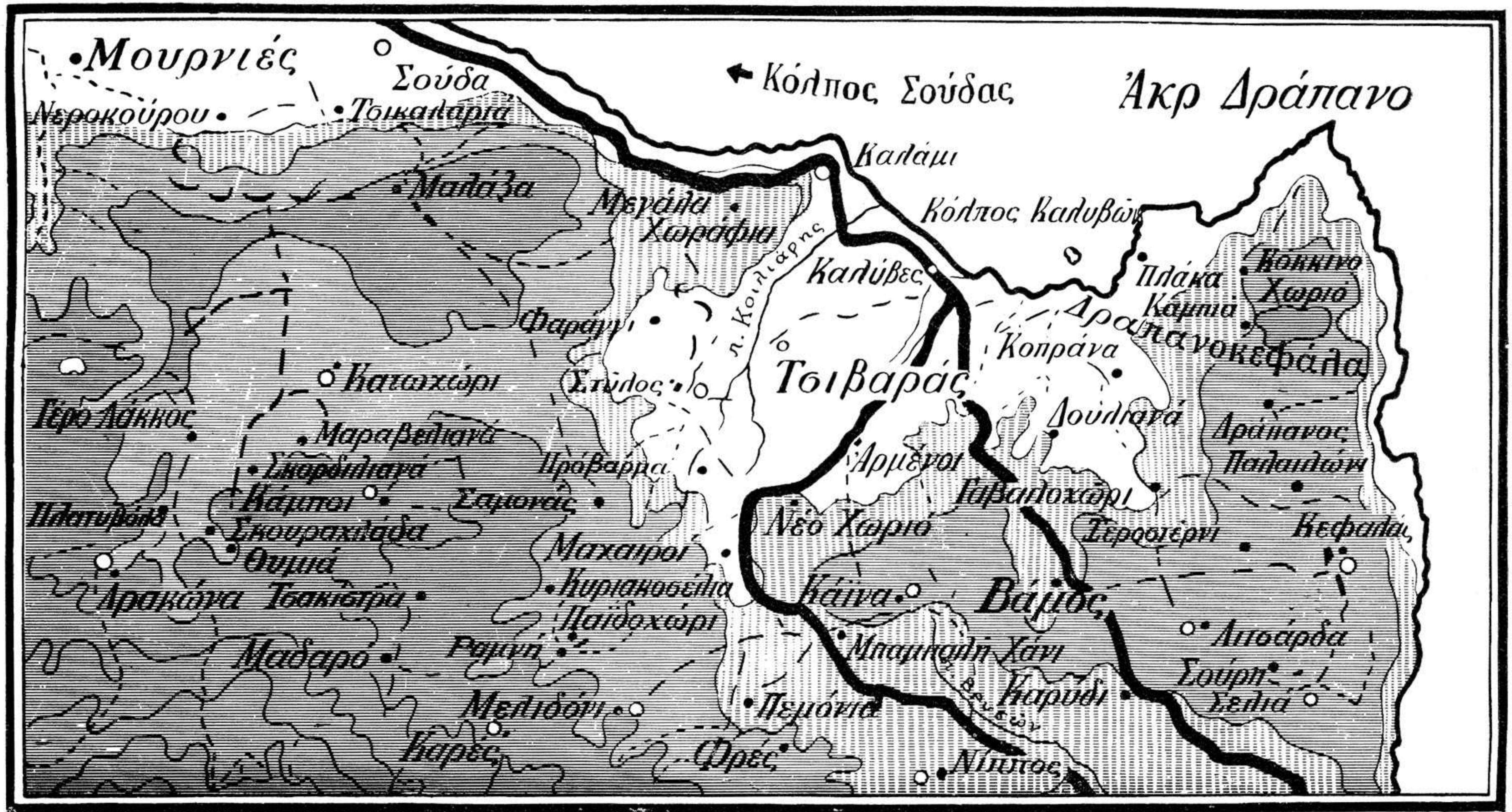
Ἄλλ' ἂν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση πίστευε ὅτι ἡ ἔνωση ἦταν ἀπραγματοποίητη καὶ ἡ πολιτικὴ πού ἀπέβλεπε σ' αὐτὴ ἐπικίνδυνη γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, οὔτε καὶ τὴ Μεταπολιτευτικὴ Ἐπανά-

⁷) Κ. Η. 26. Α. Λ. 50, 57, 232 - 4, 261 - 2. Καὶ ἀπ' αὐτοὺς ὁρισμένοι, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ἔδειχναν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπανάσταση, κατόπιν ἀδιαφόρησαν, ἴσως ὕστερα ἀπὸ ἐνέργειες τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης. Πβλ. Α. Λ. 222.

⁸) Σκουζὲς πρὸς Γεννάδη, 20|1 Ἀπριλίου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων). Βλ. ἐπίσης Β. Β. 70' καὶ Ἐφημ. τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, περίοδ. ΙΔ', σύνοδ. ἑκτακτῆ, συνεδρ. 4 (11|23 Νοεμ. 1896), σ. 12 καὶ συνεδρ. 9 (19|1 Δεκ. 1896), σ. 81.

⁹) V. Bérard, *Les Affaires de Crète*, Παρίσι, 1898, σσ. 175 - 6.

¹⁰) L. J. 25. Πβλ. καὶ Ἐφημ. τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, περίοδ. ΙΕ', σύνοδ. Γ', συνεδρ. 36 (19|31 Μαρτίου 1902).

Χάρτης βοηθητικός για την πολιορκία του Βάμου.

στιαση μὲ τοὺς αὐτονομιστικούς της σκοποὺς εὐνοοῦσε. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος γιὰτὶ ὡς ἓνα σημεῖο οἱ προηγούμενες ἀντιρροήσεις ἴσχυαν καὶ γιὰ μιὰ τέτοια ἐπανάσταση, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο γιὰτὶ ἔτσι θὰ διευκολυνόταν ἴσως ἡ κατοχὴ τῆς Κρήτης ἀπὸ ξένη Δύναμη. Ἄλλωστε δὲν ἔλειπαν καὶ κείνοι πού φοβόνταν ὅτι ἡ αὐτονομία θὰ ψύχραινεν τοὺς ἐνωτικούς πόθους τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὅπως, ἔλεγαν, εἶχε γίνει μὲ τὴ Σάμο¹¹.

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν ἐνθάρρυνε τοὺς ἐπαναστάτες¹² καὶ ὁ Γενικός της Προξένος στὰ Χανιά στίς 18/30 Δεκεμβρίου 1895 ἔλαβε μέρος σὲ κοινὴ γραπτὴ δήλωση τῶν Προξένων Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας καὶ Ἰταλίας πού συνιστοῦσε τὴ διάλυση τῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τὴν ἀναχώρησή της ἀπὸ τὴν Κρήτη¹³. Ἐπίσης ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση μὲ διαβήματά της πρὸς τὶς Δυνάμεις καὶ τὴν Πύλη προσπάθησε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Τουρκικοῦ Στρατοῦ στὴν Κρήτη, γιὰ νὰ προλάβῃ τὴ γενίκευση τῆς ἐπανάστασης¹⁴. Αὐτὸ πού ἡ Κυβέρνηση τῶν Ἀθηνῶν ἐπιθυμοῦσε γιὰ τὴν ὥρα ἦταν νὰ ἐπανεέλθῃ ἡ Σύμβαση τῆς Χαλέπας καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἔκαμε ἐπίσης διαβήματα καὶ πρὸς τὴν Πύλη καὶ πρὸς τὶς Δυνάμεις¹⁵.

¹¹) Σχετικὰ μὲ τὴ Σάμο βλ. L. J. 22. Ὁ Δηλιγιάννης, δημοσία τουλάχιστο, δὲ συμφωνοῦσε ὅτι οἱ Σαμιῶτες εἶχαν πάψει νὰ ποθοῦν τὴν ἐνωσὴ τους μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ ὅτι τὸ ἴδιο θὰ γινόταν καὶ μὲ τοὺς Κρητικούς. Αὐτὰ ὅμως τὰ ἔλεγε τὸ Δεκέμβριον τοῦ 1896 (ν. ἡ.) ὑποστηρίζοντας τὸ ἡμιαυτόνομο καθεστῶς (Κανονισμὸς τοῦ 1896) πού εἶχε τότε δοθῆ στὴν Κρήτη (*Ἐφημ. τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, περίοδος ΙΔ', σύνοδος ἑκτακτικῆ, συνεδρ. 9 (19|1 Δεκ. 1896), σ. 89).

¹²) Α. Λ. 62. *Ἐφημ. τῶν Συζητ. τῆς Βουλῆς*, περίοδος, ΙΔ', σύνοδος ἑκτακτικῆ, συνεδρ. 9 (19|1 Δεκ. 1896), σ. 85.

¹³) Β. Β. 48 - 49. Ὁ Σκουζὲς δήλωσε στίς 20|1 Ἰανουαρίου 1896 στὸν Ἀγγλο Πρεσβευτὴ ὅτι δὲν ἔβλεπε τὸ λόγο νὰ μὴ φύγῃ ἡ Ἐπιτροπὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη, μολονότι, ὅπως εἶπε, πίστευε ὅτι μιὰ ἄλλη θὰ ἐμφανιζόταν στὴ θέση της, ἂν ἐξακολουθοῦσε ἡ ἴδια ἀνυπόφορη κατάσταση στὸ νησί (Β. Β. 45). Στούς ἀπεσταλμένους τῶν ἐπαναστατῶν, ὡστόσο, ἔλεγε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν ἐπιδίωκε τὴ διάλυση τῆς Ἐπιτροπῆς, ἀλλὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν αἰτημάτων τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Ἐκεῖνο πού πάντα συνιστοῦσε ἐπίμονα ἦταν σύνεση καὶ ἀποφυγὴ συγκρούσεων (Α. Λ. 172, 193). Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ στάση τοῦ Σκουζὲ καὶ τοῦ Γεννάδη δείχνει τὴ δύσκολη θέση πού βρισκόταν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση. Δὲν ἤθελε νὰ βοηθήσῃ τοὺς ἐπαναστάτες γιὰ τοὺς λόγους πού ἐκτέθηκαν παραπάνω, φοβόταν ὅμως καὶ νὰ ἀντιταχθῇ ἀνοιχτὰ σ' αὐτούς, μήπως χολωθοῦν καὶ στραφοῦν πρὸς καμιά ξένη Δύναμη, πράγμα γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν ἔλειψαν οἱ ὑπαινιγμοὶ (Α. Λ. 193 - 4).

¹⁴) L. J. 27, 31. Β. Β. 46.

¹⁵) Σκουζὲς πρὸς Μαυροκορδάτο, 10|22 Φεβρουαρίου 1896 (*Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων*).

Ὡστόσο, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, παρὰ τὴν εἰλικρινῆ φιλειρηνικὴ πολιτικὴ της, δὲν παράλειψε παράλληλα νὰ τονίσῃ ὅτι δὲ θὰ ἔμενε ἀπαθῆς, ἂν γεγονότα σὰν τῆς Ἀρμενίας συνέβαιναν σὲ περιοχὲς ποὺ ἐνδιαφέρουν τὴν Ἑλλάδα¹⁶.

Ἡ ἀντιπολίτευση καυτηρίαζε, ἀπὸ τὶς στῆλες ἰδίως τῶν δημοσιογραφικῶν της ὀργάνων, τὴν ἀπραξία τῆς Κυβέρνησης, ἀλλὰ κυρίως γιὰ λόγους κομματικοὺς καὶ ὄχι μὲ τρόπο τέτοιο ποὺ ἡ στάση της νὰ ἐνισχύῃ οὐσιαστικὰ τὸν ἀγῶνα ποὺ εἶχε ἀρχίσει στὴν Κρήτη¹⁷.

Ἀπὸ ἀπραξία ἢ δισταχτικότητα χαρακτηρίζεται γενικὰ καὶ ἡ ἐπίσημη τουλάχιστο στάση τῶν Μ. Δυνάμεων ἀπέναντι στοῦ Κρητικὸ ζήτημα μετὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς Μεταπολιτευτικῆς Ἐπανάστασης¹⁸. Γνώριζαν οἱ Δυνάμεις ὅτι ἡ ἀντίθεση τῶν συμφερόντων τους στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολὴ καὶ εἰδικότερα στοῦ ζήτημα τῆς Κρήτης¹⁹ δὲ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ εὐκόλη λύση τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, ἐνῶ ἡ ἀνακίνησή του ταυτόχρονα μὲ τὸ Ἀρμενικὸ θὰ δημιουργοῦσε κινδύνους πολέμου. Γι' αὐτὸ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς Δυνάμεις συνιστοῦσαν στοὺς ἐπαναστάτες νὰ διαλυθοῦν, στὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση νὰ ἀποφύγῃ κάθε ἐπέμβαση καὶ στὴν Πύλη νὰ ἐξετάσῃ μὲ κατανόηση τὰ αἰτήματα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ.

Ἡ Πύλη, παραβλέποντας τὶς μεμονωμένες καὶ χλιαρὲς συστάσεις τῶν Δυνάμεων, ἀφοῦ ἀπέτυχε νὰ διαλύσῃ τοὺς ἐπαναστάτες μὲ τὴ βία, ἀντικατάστησε τὸ Χριστιανὸ Βαλῆ Καραθεοδωρῆ Πασὰ μὲ τὸ Μουσουλμάνο Γουρχάν (Μάρτιος 1896), δίδοντας συγχρόνως καὶ γενικὴ ἀμνηστία. Ἀλλὰ μὲ τὰ μέτρα αὐτὰ ἡ κατάσταση περιπλέχθηκε ἀκόμα περισσότερο, γιατί ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἀμνηστία ἐπωφελήθηκαν μόνον οἱ ἐγκληματίες τοῦ κοινοῦ δικαίου καὶ ἐνῶ οἱ δολοφονίες, τῶν Χριστιανῶν κυρίως, ἔξακολουθοῦσαν²⁰, ὁ διορισμὸς Μουσουλμάνου Βαλῆ θεωρήθηκε νέα περιφρόνηση τῶν αἰτημάτων τῶν Χριστιανῶν τῆς Κρήτης²¹.

Στὸ μεταξὺ ἡ Ἐπιτροπὴ εἶχε ἀποφασίσει νὰ περάσῃ στὴν ἐπίθεση²². Προανάκρουσμα τῆς νέας της τακτικῆς στάθηκε ἡ σύγκρουσή

¹⁶) *Documents Diplomatiques Français (1871 - 1914). Ire Série (1871 - 1900)*, τόμ. IB', ἀρ. 221. Στὸ ἔγγραφο τοῦτο, καθὼς καὶ στὸ ὑπ' ἀριθ. 227 βρῖσκει κανεὶς ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Γεωργίου Α' καὶ τοῦ Θ. Δηλιγιάννη σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Ἑλληνικὴ πολιτικὴ.

¹⁷) L. J. 24 - 25. A. Λ. 182, 223.

¹⁸) Πβλ. B. B. 30 - 31. L. J. 27 - 28, 42 - 43,

¹⁹) B. B. 108.

²⁰) Πβλ. B. B. 56 - 58, 81 - 82.

²¹) B. B. 110.

²²) A. Λ. 231, 237. K. H. 85, 92, 107. Πῶς ἀκριβῶς ἐνοοῦσε ὁ Κούνδου-

της μὲ τὸν Τουρκικὸ στρατὸ στὴν Πισκοπή (31/12 - 1/13 Ἀπρ. 1896)²³. Οἱ Τοῦρκοι σκέφτηκαν τότε νὰ ξαναδοκιμάσουν τὴ βία καὶ νὰ συντρίψουν τοὺς ἐπαναστάτες κυκλώνοντάς τους στὴν ἐπαρχία τοῦ Ἀγίου Βασιλείου, ὅπου εἶχαν ἀποσυρθῆ μετὰ τὰ γεγονότα τῆς Πισκοπῆς. Ἀλλὰ ἡ ἥττα τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ στὰ Σελιά (10/22 Ἀπριλίου)²⁴ ἐνίσχυσε περισσότερο τὴν Ἐπιτροπὴ καὶ τῆς ἔδωσε τὸ κῦρος ποὺ χρειαζόταν γιὰ τὴν ἐπιθετικὴ της ἐξόρμηση. Ἐπίσης τὴ δυνατὸτητα γιὰ τὴν ἐξόρμηση αὐτὴ «ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν ὁ ἀγὼν ἡμῶν οὐδεμιᾶς παρ' οὐδενὸς ἐτύγγχανεν ὑποστηρίξεως»²⁵ τῆς τὴν ἔδωσαν τὰ πυρομαχικὰ (20.000 φυσέκια) ποὺ ἔφτασαν στὸ Λουτρό. Τὰ πυρομαχικὰ αὐτὰ τᾶστειλε στὴν Ἐπιτροπὴ μυστικὰ ἀπὸ τὶς Ἑλληνικὲς Ἀρχὲς ὁ ἀξιωματικὸς Γεώργιος Τσόντος καὶ ἄλλα μέλη τῆς «Ἐθνικῆς Ἐταιρείας»²⁶.

Μετὰ τὰ γεγονότα τῆς Πισκοπῆς καὶ τῶν Σελιῶν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀπὸ φόβο ὅτι ἡ δράση τῶν ἐπαναστατῶν θὰ ἐκμηδένιζε τὶς προσπάθειές της γιὰ νὰ ἐπανέλθῃ ἡ Σύμβαση τῆς Χαλέπας, τηλεγράφησε στὸ Γενάδη νὰ τοὺς ἀποτρέψῃ ἀπὸ παράτολμα κινήματα²⁷. Ὁ Γενάδης ξεπερνώντας τὶς ὁδηγίες του, προᾶγμα γιὰ τὸ ὁποῖο τὸν ἐπέπληξε κατόπιν ὁ Σκουζὲς, ἔκαμε μιὰ ἀκόμα ἄκαρπη προσπάθεια γιὰ νὰ πείσῃ τὴν Ἐπιτροπὴ νὰ φύγῃ ἀπὸ τὴν Κρήτη (τέλος Ἀπριλίου 1896 ν. ἡ.)²⁸.

Ὁ Βαλῆς, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἀπὸ φόβο ὅτι οἱ βουλευτὲς μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἐπιτροπῆς θὰ ὑπέβυλλαν ἀπαράδεκτα γιὰ τὴν Πύλη

ρος τὴν ἐπίθεση τὸ λέει σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸ Γ. Τσόντο τῆς 24/6ης Μαΐου 1896 (Γ. Α. Κ., Ἀρχεῖο Τσόντου): «Δὲν θεωρῶ καὶ ἐγὼ ἀναγκαῖον καὶ ὠφέλιμον νὰ καταλήξωμεν εἰς πλήρη ἐπανάστασιν καὶ διὰ τοὺς λόγους τοὺς ὁποῖους ἀνέφερες, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἄλλον λόγον: ὅτι ὁ Τοῦρκος ὑποχωρεῖ περισσότερο ὅταν εὐρίσκει εἰς τὰ πρόθυρα τῆς ἐπαναστάσεως, ἢ ἀφοῦ εἰσέλθῃ εἰς αὐτήν. Ὡστε ἐπὶ τοῦ παρόντος θὰ περιορισθῶμεν εἰς ἀπειλὰς διὰ τινῶν ἐπαναστατικῶν πράξεων. Εἰς τὸ στάδιον τοῦτο ἐλπίζω νὰ ὠφεληθῶμεν χωρὶς καταστροφάς. Ἀλλ' ἂν ἡ Κυβέρνησις τοῦ Σουλτάνου δὲν ὑποχωρήσῃ, θὰ ἀκολουθήσωμεν τὰς περιπτώσεις...». Ὡστόσο, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ δισταγμὸ τῆς Ἐπιτροπῆς, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι εἶχε προσχεδιάσει τὴν πολιορκία τοῦ Βάμου, ἴσως πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ Κούνδουρος δὲν ἀποκαλύπτει ἐντελῶς τὸ ἐπιθετικὸ του σχέδιο.

²³) Κ. Η. 93 - 95. Β. Β. 69 - 70.

²⁴) Κ. Η. 97 - 101. Β. Β. 71.

²⁵) Α. Λ. 437.

²⁶) Κ. Η. 106, 142. Α. Λ. 261, 437 - 8.

²⁷) Σκουζὲς πρὸς Γενάδη, κρυπτ. τηλεγρ. 12/24 Ἀπριλίου 1896 (Ἀρχ. Σκουζέ).

²⁸) Γενάδης πρὸς Σκουζέ, 15/27 Ἀπριλίου καὶ 1/13 Μαΐου 1896· Σκουζὲς πρὸς Γενάδη, 24/6 Μαΐου καὶ 26/8 Μαΐου 1896 (Ἀρχεῖο Σκουζέ).

αἰτήματα²⁹, ἀνέβαλε (22/4 Μαΐου) τὴ σύγκληση τῆς Βουλῆς γιὰ τὸν Αὐγούστο.

Τὸ μέτρο αὐτὸ θεωρήθηκε στὴν Κρήτη σὰ μιὰ ἀκόμη καταπάτηση τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν καὶ μερικοὶ βουλευτές, ἀπὸ κείνους ποὺ πολιτεύονταν σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης, ἄρχισαν νὰ δυσανασχετοῦν λέγοντας ὅτι ἡ κατάσταση θὰ τοὺς ἔκανε νὰ τραποῦν «τὴν ἔκνομον ὁδόν»³⁰. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀναγκάστηκε τότε νὰ κάμῃ νέο διάβημα στὴν Πύλη³¹ καὶ νὰ ζητήσῃ τὴν ἐπέμβαση τῶν Δυνάμεων γιὰ τὴ σύγκληση τῆς Βουλῆς³². Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔλπιζε νὰ συγκρατήσῃ ἀκόμα τὰ μετριοπαθῆ στοιχεῖα μακριὰ ἀπὸ τοὺς «δαιμονισμένους» τῶν βουνῶν, ὅπως ὁ Σκουζὲς χαρακτήρισε τοὺς ἐπαναστάτες σὲ συνομιλία του μὲ τὸν Βουτέε³³. Μεγάλῃ σημασία ἔδινε καὶ ὁ Γεώργιος Α' στὴ σύγκληση τῆς Βουλῆς, γι' αὐτὸ ζήτησε καὶ πρωτοδικῶς ἀπὸ τὸν Τσάρο νὰ μεσολαβήσῃ σχετικὰ στὸ Σουλτάνο³⁴.

Μιὰ τελευταία προσπάθεια γιὰ τὴ διάλυση τῆς Ἐπιτροπῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν Ἐπίσκοπο Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου Νικηφόρο καὶ ἀπὸ τὸν Ἐπίσκοπο Κισάμου καὶ Σελίνου Δωρόθεο ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τοῦ Πατριάρχου, ποὺ ἡ Πύλη τοῦ εἶχε ὑποδείξει νὰ μεσολαβήσῃ γιὰ ν' ἀποκατασταθῇ ἡ τάξη στὴν Κρήτη. Οἱ Ἐπίσκοποι συνάντησαν τοὺς ἐπαναστάτες στὸ Νίππος, χωρὶς 4 περίπου χιλιόμετρα ΝΔ ἀπὸ τὸ Βάμο, στίς 3/15 Μαΐου, ἀλλ' οἱ συστάσεις τους ἔφεραν ἀντίθετο ἀποτέλεσμα³⁵.

Οἱ ἐπαναστάτες γιὰ νὰ δείξουν τὴν ἀγανάκτησή τους ἄρχισαν τὴν ἴδια μέρα ν' ἀνταλλάσσουν πυροβολισμοὺς μὲ τὴν Τουρκικὴ φρουρὰ τοῦ Βάμου³⁶, ποὺ ἡ πολιορκία του εἶχε, ὅπως βεβαιώνει ὁ Κούνδουρος, «πρὸ πολλοῦ ἀποφασισθῆ»³⁷. Ἡ Ἐπιτροπὴ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀρνήθηκε πὼς εἶχε εὐθύνη γιὰ τὰ γεγονότα αὐτά³⁸, ἐπειδὴ, φαίνεται, δὲν τολμοῦσε ἀκόμη νὰ διακηρύξῃ πὼς ἐγκατέλειψε τὸ εἰρηνικὸ πρόγραμμα καὶ πέρασε στὴν ἐπίθεση. Σήμερα ὅμως γνωρίζουμε ὅτι ὁ

²⁹) Β. Β. 75.

³⁰) Ἐ. Παπαγιαννάκης πρὸς Σκουζέ, 27/9 Μαΐου 1896. Γ. Παπαδοπετράκις πρὸς Σκουζέ, 28/10 Μαΐου 1896 (Ἀρχεῖο Σκουζέ).

³¹) Μουροκορδάτος πρὸς Σκουζέ, κρυπτ. τηλεγρ., 8/20 Μαΐου 1896 (Ἀρχεῖο Σκουζέ).

³²) L. J. 42, 46.

³³) L. J. 46.

³⁴) *Documents Diplomatiques Français*, ὁ. π., ἀρ. 402.

³⁵) Β. Β. 93, 94. Α. Λ. 272. Κ. Η. 104 - 6.

³⁶) Α. Η. 3/15 Μαΐου 1896.

³⁷) Κ. Η. 107.

³⁸) Α. Λ. 272 · 3, 280.

ἴδιος ὁ Γενικὸς Γραμματέας τῆς Ἐπιτροπῆς Ἰωσήφ Λεκανίδης πρωτοστάτησε στὸ ντουφεκίδι ³⁹.

Ἡ συστηματικὴ πολιορκία τοῦ Βάμου ἄρχισε στὶς 4/16 καὶ κράτησε ὡς τὶς 18/30 Μαΐου 1896. Ἀλλ' ἡ σφαγὴ ποὺ ἔγινε στὰ Χανιά στὶς 12/24 Μαΐου ἐπιβάλλει νὰ ἐξεταστοῦν τὰ γεγονότα τῆς πολιορκίας σὲ δυὸ κύκλους: α'. ἀπὸ 3/15 μέχρι 12/24 καὶ β'. ἀπὸ 13/25 μέχρι 18/30 Μαΐου.

ΠΡΩΤΗ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ

Οἱ πολιορκητὲς ἦταν Ἀποκορωνιώτες, Σφακιανοί, Κυδωνιάτες, λίγοι Ρεθεμνιώτες καὶ λίγοι Ἀγιοβασιλιώτες ⁴⁰. Ἡ δύναμή τους ἔφτασε σιγὰ - σιγὰ τοὺς 4.000 περίπου ἄνδρες ⁴¹. Ἡ πολιορκία ἦταν πολὺ στενὴ, γιὰτὶ οἱ πολιορκητὲς ἀπὸ τὶς 4/16 Μαΐου εἰσχώρησαν μέσα στὸ Βάμο καὶ περιόρισαν τὴ φρουρά του, τοὺς χωροφύλακες καὶ τοὺς Τούρκους πολιτικούς ὑπαλλήλους στὸ μεγαλοπρεπὲς Διοικητήριον καὶ στὰ γύρω του σπίτια, στὸν πύργο ποὺ βρισκόταν στὴ σημερινὴ θέση «Κουλές», κάπου 800 μέτρα ΝΔ ἀπὸ τὸ Διοικητήριον, καὶ στὴ Βάρδια τῆς Λιτσάρδας, ἓνα ὕψωμα στὰ Α τοῦ Βάμου ⁴².

Ἀλλ' οἱ πολιορκητὲς δὲν περιορίστηκαν μόνο στὴ στενὴ κύκλωση τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου· ἔπιασαν καὶ ὅλες τὶς ὀχυρὲς θέσεις ἀπὸ τὴν Ἀλμυρίδα ἴσαμε τὸ Στυλὸ ⁴³, γιὰ νὰ ματαιώσουν τὶς προσπάθειες τῶν Τούρκων ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ἔρχονταν ἀπ' ἔξω μὲ σκοπὸ νὰ βοηθήσουν τοὺς πολιορκημένους. Ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς οἱ στρατηγικότερες βρίσκονται γύρω ἀπὸ τὸν Τσιβαρά, χωρὶς στὰ μισὰ τοῦ δρόμου ποὺ ἐνώνει τὸ Βάμο μὲ τὶς Καλύβες, καὶ εἶναι ἡ Πιχέρα, ὕψωμα στὰ Α τοῦ Τσιβαρά, καὶ τὰ Καρτσάβλια, δυὸ ἀδελφοὶ λόφοι ποὺ ἐλέγχουν τὸν Τσιβαρά ἀπὸ τὰ Ν ⁴⁴.

Οἱ Τούρκοι ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῆ στὶς Καλύβες ἔπρεπε νὰ περάσουν ἀπὸ τὸν Τσιβαρά γιὰ νὰ ἐλευθερώσουν τοὺς πολιορκημένους τοῦ Βάμου. Ὁ Κούνδουρος φοβόταν πῶς, ἂν οἱ Τούρκοι περνοῦσαν τὸν Τσιβαρά, οἱ πολιορκημένοι θὰ ἔκαναν ἔξοδο καὶ ἔτσι οἱ ἐπαναστά-

³⁹) Α. Η. 3/15 Μαΐου 1896.

⁴⁰) Α. Α. 273.

⁴¹) Κ. Η. 108. Ὁ Λεκανίδης σημειώνει στὸ *Ἡμερολόγιό* του στὶς 10/22 Μαΐου ὅτι οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν φτάσει τοὺς 1500. Στὶς 12/24 ὁμοῦς σημειώνει καὶ νέες προσελεύσεις. Ἄλλες πηγὲς δίδουν ἄλλους ἀριθμούς, π. χ. Β. Β 123: 5 - 6 χιλ.

⁴²) Α. Α. 276. Κ. Η. 107.

⁴³) Κ. Η. 108.

⁴⁴) Κ. Η. 107. Α. Α. 274.

τες θὰ βρίσκονταν ἀνάμεσα σὲ δυὸ πυρὰ καὶ θὰ ἀναγκάζονταν νὰ ὑποχωρήσουν. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ λόγο ἔστησε τὸ στρατηγεῖο του στὴν Πιχέρα, ἀπὸ ὅπου μπορούσε νὰ ἐλέγχει τὴν κατάσταση⁴⁵.

Τὰ πυρομαχικὰ πὺ εἶχαν ξεφορτωθῆ στὸ Λουτρὸ μεταφέρθηκαν μὲ διαταγὴ τοῦ Κούνδουρου ἔξω ἀπὸ τὸ Βάμο καὶ βρέθηκαν μὲ τὴν ὥρα τους στὰ χέρια τῶν πολιορκητῶν⁴⁶. Γενικὰ ὅμως ὁ ὄπλισμός τους ἦταν κατάλληλος γιὰ κλεφτοπόλεμο περισσότερο παρὰ γιὰ συστηματικὴ πολιορκία. Κανόνια δὲν εἶχαν γιὰ νὰ γκρεμίσουν τὸ Διοικητήριον⁴⁷ πὺ βρισκόταν στὸ ψηλότερο μέρος τοῦ Βάμου (ὅπου σήμερα τὸ γυμνάσιον⁴⁸) καὶ νὰ ἀναγκάσουν ἔτσι τὴ φρουρὰ του νὰ παραδοθῆ. Τὰ ὄπλα τους ἦταν διαφόρων τύπων, σασσεπὼ (τὰ 2/3), γκρὰ καὶ μαρτίνι (περίπου τὸ 1/3), καθὼς καὶ λίγα μάουζερ, καὶ ἡ ποικιλία αὐτὴ δυσκόλευε τὸν ἀνεφοδιασμό τῶν ἀνδρῶν μὲ φυσέκια, τὰ ὅποια ἔξ ἄλλου δὲν ὑπῆρχαν σὲ ἀφθονία⁴⁹.

Ἐπίσης ὁ τρόπος τοῦ ἐπισιτισμοῦ ἀποτελοῦσε μιὰ ἀκόμα δυσκολία γιὰ τοὺς πολιορκητές, γιατί κάθε χωριὸ εἶχε ἀναλάβει νὰ τροφοδοτῆ τοὺς ἀνδρες του. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ μακρινὰ χωριά δὲν ἦταν εὐκόλο νὰ φροντίζουν τοὺς δικούς τους, αὐτοὶ κάθε βράδι σκόρπιζαν γυρεύοντας τροφή, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀδυνατίζουν οἱ διάφορες θέσεις. Γιὰ νὰ μὴν ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ τὴν κατάσταση αὐτὴ οἱ Τούρκοι ἀπὸ τὶς Καλύβες, τὰ ταχτικὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς φύλαγαν τὶς νύχτες βάρδια στὰ πιὸ στρατηγικὰ σημεία⁵⁰.

Τὸν Τουρκικὸ στρατὸ πὺ εἶχε ἀποκλεισθῆ στὸ Βάμο τὸν ἀποτελοῦσαν 1.200 περίπου ἀνδρες⁵¹. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ περισσότεροι βρίσκον-

⁴⁵) Κ. Η. 107 - 8.

⁴⁶) Κ. Η. 108.

⁴⁷) Κ. Η. 108. Στις 10|22 Μαΐου ὁ Π. Ἀναγνωστάκης καὶ ἄλλοι πρότειναν στὸν Κούνδουρο νὰ μεταφέρουν στὴ Λιτσάρδα ἓνα κανόνι πὺ βρισκόταν στὸν Κεφαλά, γιὰ νὰ χτυπήσουν μ' αὐτὸ τὴ Βάρδια τῆς Λιτσάρδας (Α.Λ. 266). Δὲ γνωρίζω τί ἀπέγινε μὲ τὸ κανόνι αὐτό, ἀλλά, κι ἂν μεταφέρθηκε στὴ Λιτσάρδα, δὲ θὰ πρέπει νὰ στάθηκε πολὺ χρήσιμο, γιατί οἱ ἐπαναστάτες δὲν εἶχαν παρὰ ἔξη μόνο κατάλληλα βόλια (ὄ. π.).

⁴⁸) Ἰδομ. Παπαγρηγοράκη, «Ὁ Βάμος», *Κρητικὴ Ἔσθια*, τεῦχος 50 (Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1955), σσ. 21 - 22.

⁴⁹) Κούνδουρος πρὸς Τσόντο, 27|8 Ἀπριλίου 1896 (Γ.Α.Κ., Ἀρχεῖο Τσόντου). Κ. Η. 111. Ἀπὸ τὴν ἔλλειψη πολεμοφοδίων, πὺ ὅσο περνοῦν οἱ μέρες γίνεται μεγαλύτερη, συχνὰ δημιουργοῦνται παράπονα καὶ καμιά φορὰ κατὰ τὴν διανομὴ τους ἀπειλοῦνται συγκρούσεις (Λ. Η. 10|22, 12|24, 17|29 Μαΐου).

⁵⁰) Κ. Η. 108.

⁵¹) Α. Λ. 272. Λ. Η. 10|22 Μαΐου. Λ. J 62. Κατὰ τὸν Κούνδουρο (Κ. Η. 107) οἱ ἀποκλεισμένοι στὸ Βάμο ἦταν 1500.

ταν στὸ Διοικητήριο καὶ καμιὰ πενηνταριά στὸν Πύργο⁵². Ἡ πιθανότητα νὰ καταληφθῆ τὸ Διοικητήριο μὲ ἔφοδο ἦταν, ὅπως εἶδαμε, μικρή, ἀφοῦ οἱ πολιορκητές δὲν εἶχαν κανόνια. Ἄλλ' ἀπὸ ἔλλειψη τροφίμων οἱ πολιορκημένοι πολὺ γρήγορα θὰ ἀναγκάζονταν νὰ παραδοθῶν, ἂν δὲν ἐρχόταν βοήθεια ἀπὸ τὶς Καλύβες, γιατί ἀκόμα καὶ τὸ ψωμί τῆς ἡμέρας πὺ ἀρχισε ἡ πολιορκία ἔπεσε στὰ χέρια τῶν ἐπαναστατῶν⁵³.

Ὁ στρατὸς πὺ στάθμευε στὶς Καλύβες ἦταν συνήθως 150 - 200 ἄνδρες⁵⁴, ἀμέσως ὅμως ἀρχισαν νὰ στέλνονται ἐκεῖ ἐνισχύσεις. Στὴν ἀρχὴ στάλθηκε ἓνα σῶμα ἀπὸ 600 περίπου ἄνδρες μὲ ὄρεινὰ πυροβόλα⁵⁵, καὶ ἀργότερα καὶ ἄλλα στρατιωτικὰ σώματα, χωροφύλακες καὶ ντόπιοι Μουσουλμάνοι ἐθελοντές. Ἀνάμεσα στοὺς τελευταίους ἦταν καὶ ἀρκετοὶ Βεγγάζιοι ἀπὸ τὰ Χανιά, πὺ εἶχαν φήμη σκληρῶν πολεμιστῶν⁵⁶. Οἱ Τουρκικὲς δυνάμεις πὺ συγκεντρώθηκαν στὶς Καλύβες ἔφτασαν τελικά, ἀλλὰ κατὰ τὴ δεύτερη πιά φάση τῆς πολιορκίας, τοὺς 2.000 περίπου ἄνδρες⁵⁷.

Ὡς πρὸς τὸν ὄπλισμὸ οἱ Τοῦρκοι ἦταν σὲ καλύτερη μοίρα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας καὶ ὁ ἀνεφοδιασμὸς τῶν δυνάμεων πὺ στάθμευαν στὶς Καλύβες μποροῦσε νὰ γίνεται εὐκόλα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἐπίσης οἱ Τοῦρκοι εἶχαν στὴ διάθεσή τους κανόνια, τοπομαχικὰ καὶ ὄρειβατικὰ, μὲ τὰ ὁποῖα χτυποῦσαν τὶς θέσεις τῶν ἐπαναστατῶν. Τοπομαχικὰ κανόνια εἶχαν στὸ φρούριο τοῦ Ἰτζεδίν (ἀκρωτήριο Καλάμι) καὶ στὸν πάνω ἀπ' αὐτὸ Πύργο τοῦ Ἰτζεδίν. Μ' αὐτὰ χτυποῦσαν τὸν Τσιβαρὰ καὶ τὰ Καρτσάβλια, πὺ βρίσκονται σὲ ἀπόστασι πέντε χιλιομέτρων περίπου. Τοὺς ἴδιους στόχους χτυποῦσαν καὶ μὲ τὰ ὄρειβατικὰ κανόνια πὺ ἦταν τοποθετημένα στὸν πάνω ἀπὸ τὶς Καλύβες γήλοφο. Ὁρειβατικὰ κανόνια εἶχαν ἐπίσης οἱ Τοῦρκοι στὸν Πύργο τοῦ Καστελλιοῦ, πὺ βρίσκεται ἀνατολικά ἀπὸ τὶς Καλύβες, καὶ στὸ Βάμο. Μὲ τὰ κανόνια τοῦ Καστελλιοῦ σφυροκοποῦσαν τὰ ἀνατολικά τοῦ Τσιβαρὰ ὑψώματα τῆς Πιχέρου καὶ τοῦ Ἀγ. Ἡλία, ἐνῶ μὲ τὰ κανόνια τοῦ Βά-

⁵²) Β. Β. 93.

⁵³) Λ. Η. 4]16, 5]17 Μαΐου. Α. Α. 276.

⁵⁴) Β. Β. 154.

⁵⁵) Β. Β. 76.

⁵⁶) Γιά τὴ σύνθεση τῶν Τουρκικῶν δυνάμεων βλ. Β. Β. 110 - 11, 207· καὶ Κ. Η. 109, 113.

⁵⁷) Β. Β. 154. Λ. J. 62. Κατὰ τὸ Λεκανίδη (Λ. Η. 10]22 Μαΐου) ὡς τὶς 10]22 Μαΐου στὶς Καλύβες εἶχαν συγκεντρωθῆ 1250 στρατιῶτες καὶ 300 ντόπιοι. Στὶς 12]24 Μαΐου σημειῶνει νέες ἀφίξεις στρατοῦ. Στὸν ἀριθμὸ 2000 δὲν περιλαμβάνονται οἱ ἐνισχύσεις πὺ ἤρθαν στὴν Κρήτη μὲ τὸν Ἀβδουλλάχ στὶς 17]29 Μαΐου, γιά τὶς ὁποῖες θὰ γίνῃ λόγος παρακάτω.

μου χτυποῦσαν τὶς θέσεις τῶν πολιορκητῶν. Τέλος ἓνα - δυὸ πολεμικὰ πού ἦταν ἀραγμένα ἔξω ἀπὸ τὶς Καλύβες κανονιοβολοῦσαν πότε τὸν ἴδιο στόχο μὲ τὰ τοπομαχικὰ καὶ πότε τὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Πλάκα⁵⁸. Πρέπει ὥστόσο νὰ σημειώσουμε ὅτι, ἂν ἐξαιρεθοῦν τὰ τοπομαχικὰ, τὰ ὑπόλοιπα κανόνια βρισκόνταν σὲ χέρια ἀδέξια, καὶ γι' αὐτὸ πολὺ λίγες ἐπηρέασαν τὴν ἔκβαση τοῦ ἀγώνα⁵⁹.

Μολονότι οἱ Τοῦρκοι στρατιῶτες πολεμοῦσαν μὲ γενναιότητα, οἱ θέσεις πού ἔπιαναν τὴν ὥρα τῆς μάχης δὲν ἦταν συνήθως οἱ κατάλληλες γιὰ νὰ τοὺς ἐξασφαλίσουν τὴ νίκη. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἄγνοια πού εἶχαν οἱ ἀξιωματικοὶ τους σχετικὰ μὲ τὴν τοπογραφία τῆς Κρήτης καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού οἱ Τουρκικὲς δυνάμεις δὲν ἔσπευσαν νὰ καταλάβουν τὸν Τσιβαρά, μόλις οἱ ἐπαναστάτες ἄρχισαν νὰ συγκεντρώνωνται γύρω ἀπὸ τὸ Βάμο. Ἐπίσης οἱ Τοῦρκοι ἀξιωματικοὶ εἶχαν τὴν τάση νὰ ὑποτιμοῦν τὴ δύναμη τῶν ἐπαναστατῶν. Ἔτσι ἐνῶ, πολὺ πρὶν ἀρχίσῃ ἡ πολιορκία τοῦ Βάμου, ὁ Πρόξενος τῆς Ἀγγλίας Biliotti εἶχε προειδοποιήσῃ τὸ Βαλὴ γιὰ τὸν ἐπικείμενο κίνδυνο, ὁ Τοῦρκος Στρατιωτικὸς Διοικητὴς διαβεβαίωσε πὼς τίποτα δὲν εἶχε νὰ φοβηθῇ ἢ φρουρὰ τοῦ Βάμου ἀπὸ ἐπίθεση τῆς Ἐπιτροπῆς⁶⁰. Ὄταν ἀποδείχτηκε ὅτι οἱ προβλέψεις του ἦταν ἀστήριχτες καὶ ὅτι ἡ φρουρὰ ὄχι μόνον ἀποκλείστηκε, ἀλλὰ καὶ κινδύνευε πολὺ σύντομα νὰ παραδοθῇ, οἱ Τοῦρκοι ἔστρεψαν ἐπὶ τέλος τὴν προσοχὴ τους στὸν Τσιβαρά. Ἄλλ' ἢ ὀχυρὴ αὐτὴ θέση δὲν μπορούσε πιά νὰ πατηθῇ οὔτε μὲ δύναμη ἀπὸ τρεῖς χιλιάδες ἄνδρες⁶¹.

Τὰ πολεμικὰ γεγονότα δὲν παρουσιάζουν τίποτε τὸ θεαματικὸ κατὰ τὴν πρώτη φάση τῆς πολιορκίας, ἡ ὁποία, ὅπως εἶπαμε, ἄρχισε στὶς 3/15 Μαΐου μὲ τὴν ἐπίθεση τῶν Χριστιανῶν κατὰ τοῦ Πύργου τοῦ Βάμου καὶ ἔγινε στενώτερη ἀπὸ τὴν ἐπομένη, ὅποτε οἱ Τοῦρκοι περιορίστηκαν στὸ Διοικητήριον κυρίως. Βέβαια κάθε μέρα τὸ ντουφεκίδι καὶ οἱ ἀψιμαχίες δὲν ἔλειπαν, ἰδίως πρὸς τὸ μέρος τοῦ Τσιβαρά, ὅπου οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν νὰ ἀποκρούουν τὶς ἐφόδους πού ἔκαναν οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὶς Καλύβες. Ἡ πρώτη μεγάλη ἀπὸ τὶς ἐφόδους αὐτὲς ἔγινε τὴν ὄγδοη μέρα τῆς πολιορκίας, δηλαδὴ στὶς 10/22 Μαΐου, ὅταν οἱ Τοῦρκοι μὲ συνδυασμένες κινήσεις ὄρμησαν συγχρόνως καὶ ἀπὸ τὰ ἀνατολικά καὶ ἀπὸ τὰ δυτικά καὶ προσπάθησαν νὰ κυριεύσουν τὶς γύρω ἀπὸ τὸν Τσιβαρά θέσεις. Μολονότι ὅμως τοὺς βοήθησε καὶ τὸ

⁵⁸) Α. Α. 277. Α. Η. 9|21, 10|22, 12|24, 13|25 Μαΐου.

⁵⁹) Α. Η. 13|25 Μαΐου.

⁶⁰) Β. Β. 93.

⁶¹) Ὁ. π.

πυροβολικό, στάθηκε ἀδύνατο νὰ κάμψουν τὴ γενναία ἀντίσταση τῶν ἐπαναστατῶν, οἱ ὅποιοι τελικὰ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ ὑποχωρήσουν στὶς Καλύβες⁶². Οἱ πολιορκητὲς τὴ σπουδαιότερη ἐπιχείρησή τους κατὰ τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου τὴν εἶχαν ὀργανώσει γιὰ τὴ νύχτα τῆς 12/24ης Μαΐου. Τὴ νύχτα αὕτη μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ε. Δ. Φραντζεσκάκη καὶ τοῦ Χρίστου Βολουδάκη ἔστησαν ἐνέδρες σ' ὅλα τὰ κατάλληλα σημεῖα γύρω ἀπὸ τὸ Διοικητήριο καὶ περίμεναν τὴν πρόσφορη στιγμή γιὰ νὰ ἐπιτεθοῦν. Εἶχαν παραλείψει ὅμως νὰ εἰδοποιήσουν ὅλες τὶς βόρδιες γιὰ τὸ σχέδιο κ' ἔτσι μιὰ ἀπ' αὐτὲς κατὰ τὰ μεσάνυχτα ἄρχισε νὰ ἀνταλλάσσει πυροβολισμοὺς μὲ τὴν Τουρκικὴ φρουρά, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθοῦν οἱ ἐνέδρες καὶ νὰ ματαιωθῇ ἡ ἐπιχείρηση⁶³.

Ἄν τὸ σχέδιο αὐτὸ πετύχαινε, ἂν μάλιστα οἱ ἐπαναστάτες ἀποφάσιζαν νὰ πάρουν ἐκδίκηση γιὰ τὴ σφαγὴ τῶν Χριστιανῶν ποὺ εἶχε γίνει στὰ Χανιά τὸ ἀπόγεμα τῆς ἴδιας μέρας, σφάζοντας τὴ φρουρά, ἀσφαλῶς τὰ γεγονότα θὰ εἶχαν ἄλλη ἐξέλιξη. Ἄλλὰ πρὶν μιλήσουμε γιὰ τὴ σφαγὴ τῶν Χανιωῶν, ἄς ἐκθέσουμε μιὰ προσπάθεια ποὺ ἔγινε γιὰ εἰρηνικὴ λύση τῆς πολιορκίας.

Η ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

Οἱ ἐπίσημοι Τουρκικοὶ κύκλοι στὰ Χανιά φοβόνταν ὅτι, ἂν ἡ φρουρά τοῦ Βάμου ἀναγκαζόταν νὰ παραδοθῇ, οἱ ἐπαναστάτες θὰ σκότωναν τοὺς ἄνδρες τῆς. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ ἐκεῖ Χριστιανοὶ βουλευτὲς ἔβλεπαν ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι γίνονταν ὄλο καὶ πιὸ ἀπειλητικοί, ἐξ αἰτίας τοῦ ἐξευτελισμοῦ καὶ τῶν καθημερινῶν ἀπωλειῶν ποὺ εἶχαν στὸν Ἀποκόρωνα, καὶ ὅτι ὑπῆρχε κίνδυνος σφαγῶν γιὰ τοὺς Χριστιανούς τῶν Χανιωῶν καὶ τοὺς 800 περίπου⁶⁴ Χριστιανούς ποὺ οἱ Τοῦρκοι κρατοῦσαν ὁμηρους στὶς Καλύβες.

Γι' αὐτὸ οἱ Χριστιανοὶ βουλευτὲς, μὲ τὴ συγκατάθεση καὶ τοῦ Γεννάδη, δέχτηκαν τὴν πρόταση τοῦ Τουρχάν νὰ σταλῇ στὸ Βάμο ἀντιπροσωπία τους, ἡ ὁποία νὰ διαπραγματευτῇ μὲ τοὺς πολιορκητὲς τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς⁶⁵. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὕτη οἱ βουλευτὲς

⁶²) Α. Λ. 276 - 77. Α. Η, 10|22 Μαΐου. Κ. Η. 109.

⁶³) Α. Λ. 268. Α. Η. 12|24 Μαΐου.

⁶⁴) L. J. 62.

⁶⁵) Γ. Παπαδόπετρος πρὸς Γ. Τσόντο, 23|4 Ἰουνίου 1896 (Γ. Α. Κ., Ἄρχεῖο Τσόντου). Ὅτι ἡ πρωτοβουλία ἀνήκει στὸ Βαλὴ βλ. Β. Β. 77. Ὁ Γ. Σήφακας (*Σήφακας, ὁ ἥρωας τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα, 1953, σ. 154) ἀποδίδει τὴν πρωτοβουλία αὕτη στὸ Βαλὴ καὶ τοὺς Προξένους, ἐνῶ ὁ Πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα τὴν ἀποδίδει στὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση (L. J. 52) Πβλ. καὶ Ἐ. Driault - Μ. Lhéritier, *Histoire Diplomatique de la Grèce de 1821 à nos Jours*, Παρίσι, 1925 - 26, τόμ. Δ', σ. 314.

σκέφτηκαν νὰ ἔλθουν καὶ σὲ μυστικὴ συνεννόηση μὲ τοὺς ἐπαναστάτες σχετικὰ μὲ τὰ αἰτήματα ποὺ οἱ Χριστιανοὶ θὰ ὑπέβαλλαν στὴν Πύλη, ὅταν θὰ ἀνοιγε ἡ Βουλὴ, καὶ ποὺ ἡ Ἐπιτροπὴ θὰ τὰ ὑποστήριζε ἀπὸ τὰ βουνὰ χωρὶς νὰ διαλυθῇ. Ἡ Βουλευτικὴ Ἀντιπροσωπία ἀποτελέστηκε ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Σήφακα, τὸ Γεώργιο Παπαδόπετρο καὶ τὸν Ἐμμανουὴλ Παπαγιαννάκη, βουλευτὲς τοῦ Ἀποκόρωνα, τῶν Σφακιῶν καὶ τοῦ Σέλινου, ἐφοδιάστηκε μὲ σχετικὴ ἐπιστολὴ τῶν βουλευτῶν Π. Κονδυλάκη, Ν. Ε. Χατζιδάκη, Γ. Μαρῆ, Χ. Ἀσκούτση, Γ. Πωλογιῶργη, Ἀχ. Ζουρίδη καὶ Θ. Σαουνάτσου πρὸς τοὺς ἐπαναστάτες καὶ ξεκίνησε γιὰ τὸ Βάμο τὸ πρωὶ τῆς 11/23ης Μαΐου⁶⁶.

Τὴν ἴδια μέρα ἡ Βουλευτικὴ Ἀντιπροσωπία συναντήθηκε μὲ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἐπαναστατῶν, στοὺς ὁποίους ἔδωσε τὶς ἐξῆς πληροφορίες: ὅτι ἡ Βουλὴ συνεκλήθη γιὰ τὴν 16/28 Μαΐου· ὅτι ἡ Διοίκηση σκέφτεται νὰ ἀποσύρῃ ὅλο τὸ στρατὸ ἀπὸ τὸν Ἀποκόρωνα· ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι ἦταν ἐξερεθισμένοι ἀπὸ τὴν πολιορκία καὶ ἐπομένως οἱ Χριστιανοὶ στὰ Χανιά καὶ στὶς Καλύβες κινδύνευαν νὰ σφαγοῦν· καὶ ὅτι Τουρκικὸς στρατὸς ἔρχεται στὴν Κρήτη ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Οἱ πληροφορίες αὐτές, ποὺ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἔδειχναν, φαινομενικὰ τουλάχιστο, ὅτι ἡ Διοίκηση εἰλικρινὰ ἤθελε τὴ συνδιαλλαγὴ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο τοὺς κινδύνους ποὺ θὰ διέτρεχαν οἱ Χριστιανοί, ἂν ἡ πολιορκία συνεχιζόταν, ἀποτέλεσαν καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν τριῶν Βουλευτῶν γιὰ τὸ ὅτι ἡ στιγμὴ ἦταν κατάλληλη νὰ λυθῇ ἡ πολιορκία μὲ διαπραγματεύσεις⁶⁷.

Ὁ Κούνδουρος, μὴ συμφωνώντας ὁ ἴδιος μὲ τὴν πρόταση αὐτὴ τῶν βουλευτῶν, ἔφυγε πρὶν τελειώσῃ ἡ συζήτηση καὶ ἄφησε ἄλλους νὰ συνεχίσουν τὶς συνεννοήσεις. Οἱ πολιορκητὲς δέχτηκαν «κατ' ἀρχὴν» νὰ ἐλευθερώσουν τὴ φρουρὰ ὑπὸ ὄρους, ἀλλὰ μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ διαπραγματευτοῦν μὲ ἀντιπρόσωπο ἐπίσημα ἐξουσιοδοτημένο ἀπὸ τὴ Διοίκηση καὶ ὅτι ἓνας ἢ περισσότεροι Πρόξενοι τῶν Δυνάμεων θὰ ἐγγυηθοῦν τὴν ἐκτέλεση τῶν ὄρων τῆς συμφωνίας⁶⁸. Φαίνεται ὅμως ὅτι δὲ διευκρίνησαν⁶⁹ ἀπόλυτα τοὺς ὄρους αὐτοὺς, τοὺς ὁποίους ἡ Βουλευτικὴ Ἀντιπροσωπία διατύπωσε ἀργότερα ὡς ἐξῆς στὸ Βαλὴ καὶ

⁶⁶) Γ. Παπαδόπετρος πρὸς Γ. Τσόντο, ὁ. π. Τὴν παραπάνω ἐπιστολὴ τῶν βουλευτῶν μὲ ἡμερομηνία 10|22 Μαΐου βλ. στὸ Α. Λ. 267. Ὅτι ἡ Ἀντιπροσωπία ξεκίνησε ἀπὸ τὰ Χανιά στὶς 11|23 Μαΐου βλ. Β. Β. 77. Ὁ Γ. Σήφακας (ὁ. π., σ. 155) τοποθετεῖ τὴν ἀναχώρησιν τῆς Ἀντιπροσωπίας στὶς 6|18 Μαΐου καὶ δέχεται ὅτι ἔμεινε στὸ Βάμο πέντε μέρες.

⁶⁷) Α. Λ. 273. Α. Η. 11|23 Μαΐου. Κ. Η. 109 - 10.

⁶⁸) Ὁ.π.

⁶⁹) Κ. Η. 110.

τούς Προξένους: 1. Οί επαναστάτες ν' αφήσουν τή φρουρά του Βάμου ελεύθερη νά φύγη με τὰ ὄπλα καὶ τὶς ἀποσκευές της. 2. Ὁ Τουρκικὸς στρατὸς νὰ ἀποσυρθῆ ἀπὸ τὸν Ἀποκόρωνα. 3. Νὰ ἐλευθερωθοῦν οἱ Χριστιανοὶ ποὺ βρίσκονταν στὶς Καλύβες. 4. Οἱ Πρόξενοι τῶν Μ. Δυνάμεων νὰ ἐγγυηθοῦν τοὺς τρεῖς προηγούμενους ὅρους, ἀφοῦ λάβουν σχετικὴ ἔγκριση ἀπὸ τὶς Κυβερνήσεις τους καὶ ἀπὸ τὴν Πύλη⁷⁰.

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερο καὶ μυστικὸ σκοπὸ τῆς Βουλευτικῆς Ἀποστολῆς σχετικά με τὰ αἰτήματα ποὺ οἱ Χριστιανοὶ θὰ ὑπέβαλλαν στὴν Πύλη διὰ τῆς Βουλῆς, οἱ επαναστάτες δὲν ἀρνήθησαν ὅτι θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ μιὰ συμφωνία. Δὲ δέχτηκαν ὅμως νὰ συζητήσουν ἐπίσημα τὸ θέμα αὐτὸ με τοὺς τρεῖς Βουλευτὲς καὶ ζήτησαν νὰ διαπραγματευτοῦν με ἀντιπρόσωπους εἰδικὰ ἐξουσιοδοτημένους ἀπὸ ὅλους ἢ ἀπὸ τὴν πλειοψηφία τῶν Χριστιανῶν Βουλευτῶν. Σὲ ἀνεπίσημη συζήτηση, ὡστόσο, ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν παράλειψε νὰ τονίσῃ ὅτι δὲ σκόπευε νὰ ἀλλάξῃ τὸ Ὑπόμνημα τῆς 3/15 Σεπτεμβρίου 1895, ποὺ εἶχε ἤδη ὑποβάλλει στοὺς Προξένους, καὶ ὅτι ποτὲ δὲ θὰ ὑποστήριζε αἰτήματα τῆς Βουλῆς ποὺ δὲ θὰ συμφωνοῦσαν με τὸ Ὑπόμνημα αὐτό⁷¹.

Οἱ τρεῖς βουλευτὲς ξεκίνησαν γιὰ τὰ Χανιά τὸ πρωὶ τῆς 12/24ης Μαΐου γιὰ νὰ ἐφοδιαστοῦν με τὰ ἀπαιτούμενα πληρεξούσια⁷². Ὄταν ὅμως πλησίαζαν στὴν πόλη, ἡ σφαγὴ εἶχε ἀρχίσει, παρὰ λίγο μάλιστα νὰ πέσουν κι αὐτοὶ θύματα τοῦ Τουρκικοῦ φανατισμοῦ⁷³.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς Βουλευτικῆς Ἀποστολῆς στάθηκαν, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἀσήμαντα⁷⁴. Σ' αὐτὸ συντέλεσε ἡ ἀκαμψία τοῦ Κούνδουρου, ἡ δυσπιστία τῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὶς πραγματικὲς προθέσεις τῶν βουλευτῶν καὶ ἡ ἀνώμαλη κατάσταση ποὺ ἐπικράτησε στὰ Χανιά ἀμέσως μετὰ τὴ σφαγὴ. Ἀπὸ μιὰ ἄποψη μόνο τὸ ἔργο τῆς Ἀποστολῆς ὑπῆρξε γόνιμο, ὅτι οἱ τέσσερις ὅροι ποὺ διατύπωσε γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς ἀποτέλεσαν τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴν κοινὴ ἐπέμβαση τῶν Μ. Δυνάμεων στὸ Κρητικὸ ζήτημα.

⁷⁰) Β. Β. 86. 123 - 4. L. J 54. Πβλ. καὶ Παπαδόπετρο πρὸς Τσόντο, ὁ. π.

⁷¹) Λ. Η. 11|23 Μαΐου. Ὁ Παπαδόπετρος (ὁ. π.) λέει ὅτι επαναστάτες καὶ βουλευτὲς συμφώνησαν γιὰ τὰ ζητήματα ποὺ οἱ τελευταῖοι θὰ ὑπέβαλλαν στὴ Βουλῆ.

⁷²) Α. Α. 273.

⁷³) Β. Β. 112. Γ. Σήφακα, ὁ. π., 155 - 6.

⁷⁴) Στὸ παραπάνω βιβλίο τοῦ Γ. Σήφακα, σ. 155, καθὼς καὶ στὴ μελέτη του «Ἡ Πολιορκία τοῦ Βάμου καὶ ἡ Σφαγὴ τῶν Χανιωτῶν (12 Μαΐου 1896)», *Κρητικὴ Ἔστια*, τεῦχος 19 (Δεκ. 1950), σ. 14, παρατηρεῖ κανεὶς διαφορὲς σχετικά με ὅ,τι λέγεται ἐδῶ γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς Βουλευτικῆς Ἀποστολῆς.

Η ΣΦΑΓΗ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ

Ὅπως εἶπαμε, μόλις ἡ φρουρά τοῦ Βάμου πολιορκήθηκε, οἱ Χριστιανοὶ τῶν Χανιῶν ἄρχισαν νὰ φοβοῦνται ὅτι γιὰ ἀντίποινα οἱ ἐκεῖ Μουσουλμάνοι θὰ ὀργάνωναν σφαγή⁷⁵. Τὸ πρᾶγμα δὲ φαίνεται ἀπίθανο, ἂν ληφθῆ ὑπ' ὄψη ἡ πλούσια δολοφονικὴ δράση ποὺ εἶχαν ἤδη ἀναπτύξει οἱ Μουσουλμάνοι στὴν Κρήτη καὶ οἱ φοβερὲς σφαγὲς τῶν Ἀρμενίων ποὺ εἶχαν γίνει σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μὲ τὴ συνεργασία τοῦ στρατοῦ⁷⁶.

Πραγματικὰ οἱ Μουσουλμάνοι τῶν Χανιῶν βρισκόνταν σὲ μεγάλο ἀναβρασμό, καὶ γιὰ τὴν ἔθνικὴ τους φιλοτιμία εἶχε θιγῆ ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐξευτελισμὸ τοῦ στρατοῦ τους στὴν Πισκοπή, στὰ Σελιὰ καὶ στὸ Βάμο, καὶ γιὰ τὸ φοβόνταν ὅτι ἡ Πύλη θὰ ἀναγκαζόταν τελικὰ νὰ ὑποχωρήσῃ στὶς ἀξιώσεις τῶν Χριστιανῶν⁷⁷. Ὁ ἀναβρασμὸς τῶν Μουσουλμάνων μεγάλωσε ἀκόμα περισσότερο, ὅταν στὶς 10/22 Μαΐου ὁ Βαλῆς διάταξε τὴ σύγκληση τῆς Βουλῆς σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία τῶν Χριστιανῶν καὶ ὅταν ἀπὸ τοὺς ντόπιους Τούρκους ἐθελοντὲς ποὺ εἶχαν πάει νὰ πολεμήσουν στὸ μέτωπο τοῦ Τσιβαρά ἄρχισαν νὰ μεταφέρονται στὰ Χανιά οἱ πρῶτοι τραυματίες⁷⁸. Τέλος, οἱ διαδόσεις ὅτι μιὰ Μουσουλμανικὴ οἰκογένεια στὸ Σέμπρωνα εἶχε σφαγῆ ἀπὸ Χριστιανούς καὶ ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ἐτοίμαζαν γενικὸ ἀφανισμὸ τῶν Μουσουλμάνων στὰ χωριὰ τὴν ἡμέρα τοῦ Μπαϊραμιοῦ (12/24 Μαΐου) εἶχαν φέρει τὸν ἐρεθισμὸ στὸ ἀπροχώρητο⁷⁹.

Ἀπὸ τὸ πρῶτὸ τῆς Κυριακῆς, 12/24ης Μαΐου, Μουσουλμάνοι ἀπὸ τὰ περὶχωρα τῶν Χανιῶν εἶχαν συγκεντρωθῆ στὴν πλατεία Σπλάντζια καὶ στὸ Καλὸ Καπισί, τὴν κυριότερη πύλη τῆς πόλης, καὶ διαμαρτύρονταν γιὰ τὴν τύχη τῶν συγγενῶν καὶ τῶν ὁμοθρήσκων τους στὰ χω-

⁷⁵) B. B. 113.

⁷⁶) W. Miller, *The Ottoman Empire and its Successors...*, Cambridge, 1936, σσ. 429 - 30.

⁷⁷) B. B. 110.

⁷⁸) B. B. 111. A. A. 273.

⁷⁹) B. B. 111, 196, 198 (Ἐπόμνημα Μουσουλμάνων Κρήτης πρὸς Biliotti, 15]27 Ἰουνίου 1896). Πβλ. καὶ ἄλλο σχετικὸ ὑπόμνημα τῶν Μουσουλμάνων τῆς Κρήτης τῆς 8]20 Ἰουνίου 1896 μὲ τὸν τίτλο: *Les Événements Crétois du 24 Mai 1896*, Παρίσι, 1896. Μετάφραση τοῦ ὑπομνήματος τούτου ὑπάρχει στὴν *Κρητικὴ Ἐστία*, τεύχη 21 - 23 (Ἀπρ. 1950 - Νοέμ. 1951). Βλ. ἰδιαίτερα τὸ τεύχος 21, σ. 11. Ὁ Biliotti (2]14 Ἰουνίου 1896, B B 156) λέει ὅτι ἡ εἶδηση γιὰ τὴ σφαγὴ τῆς Μουσουλμανικῆς οἰκογένειας σὲ Σέμπρωνα ἀποδείχτηκε ἀληθινή. Ὁ Γεννάδης, ἀντίθετα, κάνει λόγο περὶ «δηθεν σφαζομένων Τουρκ. οἰκογενειῶν ἐν Κισάμφ» (Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, κρυπτ. τηλεγρ. 16]28 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων)).

ριά. Ἐνῶ, ὅπως λέει ὁ Biliotti, ἡ Διοίκηση προσπαθοῦσε νὰ τοὺς καθησυχάσῃ μὲ ὑποσχέσεις ὅτι θὰ πάρῃ τὰ κατάλληλα μέτρα, ἓνα περιστατικὸν — τυχαῖο ἴσως — ὁδήγησε σὲ γενικότερο ξέσπασμα τῶν ταραχῶν λίγο μετὰ τὸ μεσημέρι τῆς ἴδιας ἡμέρας. Τὸ περιστατικὸν αὐτὸ εἶναι ἡ λογομαχία πού, φαίνεται, εἶχε μὲ μερικοὺς Μουσουλμάνους ὁ καβάσης τοῦ Ρωσικοῦ Προξενείου Γεώργιος Κοτζαμπασάκης, καθὼς ἔβγαινε μὲ τέσσερις ἄλλους Χριστιανούς ἀπὸ τὸ Καλὲ Καπισὶ γιὰ νὰ πάῃ στὴ Χαλέπα, ὅπου βρισκόνταν οἱ κατοικίαι τῶν Προξένων. Ἡ λογομαχία αὕτη ὁδήγησε σὲ ἀνταλλαγὴ πυροβολισμῶν, στὸ φόνον τοῦ Καβάση, στὸν τραυματισμὸν ἄλλων καὶ στὴν ἐπέκτασιν τοῦ κακοῦ στὴ γειτονικὴ Χριστιανικὴ συνοικία τῆς πόλης. Οἱ Χριστιανοὶ κυριεύτηκαν ἀπὸ πανικὸν καὶ κλείστηκαν στὰ σπίτια τους, ἰδίως ὅταν εἶδαν ὅτι καὶ ὁ στρατὸς δὲν ἔμενε ἀμέτοχος. Καὶ ἐκεῖ ὅμως δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἀσφαλεῖς. Σὲ μιὰ τουλάχιστο περίπτωσιν Χριστιανοὶ (ὁ Κουφάκης καὶ ἡ γυναῖκα του) σκοτώθηκαν μέσα στὸ ἴδιον τους τὸ σπίτι ἀπὸ στρατιῶτες πού μπῆκαν μέσα. Ἐπίσης οἱ στρατιῶτες ἐπωφελήθησαν ἀπὸ τὴν κατάστασιν γιὰ νὰ σπάσουν καὶ νὰ λεηλατήσουν 15 περίπου Χριστιανικὰ μαγαζιά καὶ 2 - 3 σπίτια. Τὸ ντουφεκίδι ἀνάμεσα στοὺς στρατιῶτες κυρίως, πού πυροβολοῦσαν ἀπὸ τὶς ἐπάλξεις, καὶ τοὺς Χριστιανούς, πού ἔρριχναν ἀπὸ τὰ σπίτια, κράτησε περίπου τέσσερις ὥρες καὶ εἶχε πολλὰ θύματα⁸⁰.

Ὁ ἀπολογισμὸς σὲ νεκρούς καὶ τραυματίαις στὶς 12/24 Μαΐου μέσα στὰ Χανιά ἦταν: Χριστιανοί: 16 νεκροὶ καὶ 7 τραυματίαις. Μουσουλμάνοι: 4 νεκροὶ καὶ 3 τραυματίαις. Ἀπὸ τοὺς πρώτους πού σκοτώθηκαν τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἦταν καὶ ὁ καβάσης τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου Γεώργιος Κουβαριτάκης, τοῦ ὁποίου μάλιστα οἱ Μουσουλμάνοι ἔκοψαν τὸ κεφάλιν, ὅπως ἔκαμαν καὶ σὲ πολλὰς ἄλλας περιπτώσεις⁸¹.

Ἀπὸ τὰ Χανιά οἱ ταραχὲς ἀπλώθηκαν καὶ στὰ περίχωρα τῆς πόλης, ὅπου οἱ Χριστιανοὶ θρήνησαν στὶς 12/24 Μαΐου ἄλλους ἕξ νεκρούς, καθὼς καὶ σὲ διάφορα κοντινὰ χωριά, ὅπως στὰ Γσικαλαριά καὶ στὸ Νεροκούρου⁸². Ἀλλὰ καὶ γενικότερα στὴν Κυδωνία καὶ στὸν Κίσαμο ἐπικράτησε ἐξαιρετικὰ ἀνώμαλη κατάστασιν ἀπὸ τὶς 12/24 Μαΐου⁸³.

Τὴν ἐπομένην, 13/25 Μαΐου, τὰ Χανιά παρουσίαζαν ὄψη νεκρῆς πολιτείας. Τὴν ἀλλόκοτη αὕτη ἡσυχία διέκοψαν κατὰ τὶς 10 τὸ πρωὶ

⁸⁰) Β. Β. 111 - 16, 130 - 31, 147.

⁸¹) Β. Β. 112, 115, 116, 130, 131, 139. Γεννάδης πρὸς Σκουζὲ 18|30 Μαΐου 1896 (Ἄρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

⁸²) Β. Β. 112, 113. Α. Α. 268 - 70.

⁸³) Β. Β. 155 - 7, 166 - 8.

πυροβολισμοὶ στὴν περιοχὴ τοῦ Καλὲ Καπισὶ καὶ οἱ φωνὲς 200 - 300 Χριστιανῶν πὸ πανικόβλητοι ἔτρεχαν νὰ σωθοῦν στὰ Προξενικὰ γραφεῖα τῶν Χανιωῶν. Ἀπὸ τοὺς πυροβολισμοὺς αὐτοὺς σκοτώθηκαν ἄλλοι 4 Χριστιανοί⁸⁴. Ὑστερα ἐπικράτησε πάλι ἡ ἡσυχία τοῦ τρόμου, πὸ τὴ διέκοπταν μόνο οἱ πυροβολισμοὶ ἀπὸ τὰ κοντινὰ χωριά⁸⁵.

Στις 14/26 Μαΐου, σὲ νέες συγκρούσεις στοὺς δρόμους, σκοτώθηκαν 2 - 4 ἄκόμα Χριστιανοί, ὁ ἓνας μάλιστα ἀπ' αὐτοὺς ὕστερα ἀπὸ τὰ πιδὸ βίρβαρα βασανιστήρια πὸ μπορούσε νὰ ἐπινοήσῃ ὁ Μουσουλμανικὸς φανατισμὸς⁸⁶. Ἡ κατάσταση, ὡστόσο, ἄρχισε νὰ ἡρεμῇ μόλις, τὸ πρωὶ τῆς ἡμέρας ἐκείνης, φάνηκαν ἔξω ἀπὸ τὰ Χανιά τὰ πρῶτα πολεμικὰ τῶν Δυνάμεων, τὰ ὁποῖα εἶχαν καλέσει οἱ Πρόξενοι. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ φόβο τῶν Μουσουλμάνων ὅτι, ἂν οἱ ταραχὲς συνεχίζονταν, τὰ πλοῖα θὰ βομβάρδιζαν τὶς Μουσουλμανικὲς συνοικίες καὶ ὕστερα θὰ ἀποβίβαζαν ἀγῆματα καὶ θὰ ἔκαναν μικτὴ Εὐρωπαϊκὴ κατοχὴ τῶν πόλεων τῆς Κρήτης⁸⁷. Πολὺ μεγάλη στάθηκε ἡ ἀπογοήτευση τῶν Χριστιανῶν, ὅταν ἀργότερα πληροφορήθηκαν ὅτι τὰ πλοῖα δὲν εἶχαν τέτοια ἀποστολή. Γι' αὐτό, μολονότι οἱ σκοτωμοὶ καὶ τὸ ντυφεκίδι σταμάτησαν, ὁ πανικὸς δὲν ἔπαψε νὰ κατέχη τοὺς Χριστιανούς. Ἐπὶ δέκα περίπου μέρες πολλὰ γυναικόπαιδα ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι συγκεντρωμένα στὰ Προξενεῖα καὶ ὅπου ἄλλοῦ ἔλπιζαν ὅτι θὰ σωθοῦν ἀπὸ νέα σφαγή. Ἐπίσης γιὰ πολλὰς μέρες οἱ Χριστιανοὶ εἶχαν τὰ μαγαζιά τους κλειστὰ καὶ ἔμεναν ἀμπαρωμένοι στὰ σπίτια τους, ἐνῶ οἱ Μουσουλμάνοι ἐπιδίδονταν στὴ λεηλασία τῆς γύρω ἀπὸ τὰ Χανιά περιοχῆς⁸⁸.

Συνολικὰ οἱ νεκροὶ ἀπὸ τὰ αἵματηρὰ γεγονότα μέσα στὰ Χανιά, στὰ περίχωρα καὶ στὰ γύρω χωριά ἦταν περίπου 50, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 40 Χριστιανοί⁸⁹.

Τὰ γεγονότα τῶν Χανιωῶν ἀπὸ τὶς 12/24 μέχρι τὶς 14/26 Μαΐου χαρακτηρίστηκαν ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὡς «σφαγὴ»

⁸⁴) Β. Β. 112, 113, 131. Λ. J. 51.

⁸⁵) Β. Β. 80. Λ. J. 51.

⁸⁶) Β. Β. 85, 113, 123. Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, τηλεγρ., 14]26 καὶ 16]28 Μαΐου 1896 (Ἄρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

⁸⁷) Β. Β. 129.

⁸⁸) Β. Β. 90, 96, 123, 129, 138. Λ. J. 66. Α. Λ. 278.

⁸⁹) Εἰδικότερα θὰ μπορούσαν νὰ δοθοῦν ὡς πιθανότεροι οἱ ἐξῆς ἀριθμοί. Χανιά: Χριστιανοί: 23 νεκροὶ καὶ 9 τραυματίες· Μουσουλμάνοι: 6 νεκροὶ καὶ 7 τραυματίες. Περίχωρα καὶ κοντινὰ χωριά: Χριστιανοί: 17 νεκροὶ· Μουσουλμάνοι: 5 νεκροὶ. Γιὰ σχετικὲς πληροφορίες βλ. Β. Β. 96 καὶ Α. Η. 25]6 Ἰουνίου καὶ 24]6 Ὀκτωβρίου 1896. Ἐπίσης πβλ. Β. Β. 112, 123, 131, 138.

προμελετημένη⁹⁰ καὶ μὲ τὸ χαρακτηρισμὸ αὐτὸ τὰ ἀναφέρουν ὅσοι Ἕλληνες ἔγραψαν σχετικά σὲ ἡμερολόγια, ἀναμνήσεις ἢ μελέτες⁹¹. Ὁρισμένοι μάλιστα ὑποστηρίζουν ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι εἶχαν προσχεδιάσει τὴ σφαγὴ, γιὰ νὰ προκαλέσουν ἀντιπερισπασμὸ στοὺς πολιορκητὲς τοῦ Βάμου⁹². Ἄλλοι πάλι συμπληρώνουν ὅτι ἡ σφαγὴ ἐπρόκειτο ν' ἀρχίσῃ τὴν ὥρα τοῦ ἀπογευματινοῦ περιπάτου, ὅταν οἱ περισσότεροι Χριστιανοὶ θὰ ἦταν στοὺς δρόμους, ἀλλ' ὅτι τὸ ἐπεισόδιο Κοτζαμπασάκη ματαίωσε τὸ σχέδιο καὶ ἡ σφαγὴ ξέσπασε νωρίτερα. Ἔτσι οἱ Χριστιανοὶ πρόλαβαν νὰ κρυφτοῦν στὰ σπίτια τους καὶ νὰ σωθοῦν πυροβολώντας⁹³. Τέλος, καὶ ὁ Βασιλεὺς Γεώργιος Α', πού, ὅπως εἶπε στὸν Βουφέε, εἶχε πληροφορίες γιὰ τὰ γεγονότα τῶν Χανιωῶν ὅχι τὸ ὀλόκληρες μέρες πρὶν ἐκδηλωθοῦν, πίστευε ὅτι ἀποτελοῦσαν σφαγὴ προμελετημένη ἀπὸ ὀρισμένους φανατικούς συμβούλους τοῦ Σουλτάνου καὶ ὀργανωμένη ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πολιορκία τοῦ Βάμου⁹⁴.

Οἱ Μουσουλμάνοι, ἀντίθετα, ἀρνοῦνται τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς σφαγῆς καὶ ρίχνουν τὴν εὐθύνη τῶν ταραχῶν στοὺς Χριστιανούς, οἱ ὅποιοι, ὅπως λένε, μετὰ τὸ ἐπεισόδιο Κοτζαμπασάκη κλείστηκαν στὰ μαγαζιά καὶ στὰ σπίτια τους καὶ πρῶτοι ἄρχισαν νὰ πυροβολοῦν⁹⁵.

Οἱ Πρόξενοι τῶν Μ. Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδας σὲ κοινὴ συνεδρίαση ἀσχολήθησαν μὲ τὰ γεγονότα τῶν Χανιωῶν, οἱ γνῶμες τους ὅμως ἐπίσης διχάστηκαν ὡς πρὸς τὸ ἂν ἦταν σχεδιασμένα ἀπὸ πρὶν ἢ ὄχι. Ὅτι τὰ γεγονότα αὐτὰ ἀποτελοῦσαν τὴν ἀπαρχὴ προμελετημένων σφαγῶν ὑποστήριξε ὁ Γεννάδης καὶ ἴσως καὶ ὁ Πρόξενος τῆς Αὐστρίας. Ἀντίθετα οἱ Πρόξενοι τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας καὶ ὁ Κυβερνήτης τοῦ Ἀγγλικοῦ πολεμικοῦ *Hood Charles Drury* ὑποστήριξαν ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ εἶχαν προσχεδιά-

⁹⁰) Α. Λ. 268 - 70, 273, 278 κ. ἀ.

⁹¹) Κ. Η. 110 - 11. Α. Η. 14]26 Μαΐου. Ἰ. Μουρέλλου, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο, 1950 (;), τόμ. Γ', σ. 1554. Ἐπίσης στὸ ἔργο τῶν Ἐ. Driault καὶ Μ. Lhéritier, *Histoire Diplomatique de la Grèce de 1821 à nos Jours*, Παρίσι, 1925 - 26, τόμ. Δ', σ. 315, τὰ γεγονότα αὐτὰ χαρακτηρίζονται ὡς σφαγὴ.

⁹²) Μουρέλλου, ὁ. π. Α. Λ. 338 (σημ. Ζινευράκη - Λεκανίδου).

⁹³) Κ. Η. 111. Ν. Πίμπλη, «Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις ἀπὸ 1889 - 1897», *Κρητικὴ Ἔστια*, τεῦχος 48 (Ἰανουάριος 1955), σ. 4.

⁹⁴) *Documents Diplomatiques Français (1871 - 1914). Ier Série (1871 - 1900)*, τόμ. 1Β', ἀρ. 402.

⁹⁵) Βλ. τὰ δυὸ ὑπομνήματα τῶν Μουσουλμάνων τῆς Κρήτης πού ἀναφέρονται στὴν ὑποσημείωση 79. Ἐπίσης πβλ. Γεννάδη πρὸς Σκουζέ, κρυπτ. τηλεγρ., 16]28 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

σει σφαγή: α'. γιατί σὲ τέτοια περίπτωση τίποτε δὲ θὰ τοὺς ἐμπόδιζε νὰ τὴν πραγματοποιήσουν, ἀφοῦ ἦταν περισσότεροι ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς (τριπλάσιοι, ἢ, ἂν ὑπολογιστοῦν καὶ οἱ στρατιῶτες, τετραπλάσιοι)· β'. γιατί οἱ ταραχὲς περιορίστηκαν στὸ μεταξὺ τῶν δύο πυλῶν χώρο καὶ τῆ γειτονικῆ Χριστιανικῆ συνοικία, ἐνῶ, ἂν ὑπῆρχε σχέδιο σφαγῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκδηλωθοῦν σ' ὅλες τὶς συνοικίες καὶ μάλιστα συγχρόνως· καὶ γ'. γιατί ὁ ἀριθμὸς τῶν θυμάτων θὰ ἦταν πολὺ μεγαλύτερος, ἂν οἱ ταραχὲς εἶχαν ὀργανωθῆ ἀπὸ πρὶν⁹⁶.

Ὅπως καὶ νᾶχη τὸ πρᾶγμα τὰ αἵματηρὰ γεγονότα τῶν Χανιῶν καὶ ἡ κατάσταση ποὺ ἐπικράτησε κατόπιν εἶχαν σοβαρὸ ἀντίκτυπο καὶ στὶς τάξεις τῶν πολιορκητῶν τοῦ Βάμου καὶ στὴν Ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη καὶ στὴ στάση τῶν Δυνάμεων⁹⁷.

Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ

Νωρὶς τὸ ἀπόγευμα τῆς 12/24ης Μαΐου, ἀμέσως μετὰ τὸ ἄκουσμα τῶν πρώτων πυροβολισμῶν στὰ Χανιά, οἱ Πρόξενοι τῶν Μ. Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδας ἔσπευσαν στὸ γραφεῖο τοῦ Βαλῆ, ὅπου ἔμειναν σχεδὸν ὡς τὸ βράδι παρακολουθώντας τὰ γεγονότα. Ὅταν πείστηκαν ὅτι ὁ Βαλῆς ἀδυνατοῦσε νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν τάξη, τηλεγράφησαν στὶς Κυβερνήσεις τους νὰ στείλουν ἀμέσως πολεμικὰ πλοῖα γιὰ νὰ προστατεύσουν τὴ ζωὴ καὶ τὴν περιουσία τῶν ξένων ὑπηκόων⁹⁸.

⁹⁶) Β. Β. 113, 138 - 9. Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, 22|3 Ἰουνίου 1896 (Ἐρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

⁹⁷) Γιὰ τὰ αἵματηρὰ γεγονότα τῶν Χανιῶν, 12|24 - 14|26 Μαΐου 1896, καὶ γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἀμέσως ἀκολούθησε χρήσιμες πληροφορίες βρῖσκει κανεὶς, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς παραπάνω παραπομπές, στὴν Κυανὴ Βίβλο (Β. Β.), ὅπου ὑπάρχουν σχετικὲς ἐκτενεῖς ἐκθέσεις τοῦ Biliotti καὶ τοῦ Κυβερνήτη τοῦ Ἀγγλικοῦ πολεμικοῦ *Hood* (Β. Β. 110 - 16, 123 - 25, 129 - 31, 138 - 40, 147, 196 - 205). Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις αὐτὲς συνοδεύονται ἀπὸ καταθέσεις αὐτοπτῶν μαρτύρων καὶ ἀναφορὲς ὑπαλλήλων ἢ ὀργάνων τῆς Τουρκικῆς Διοίκησης. Στὴν Κυανὴ Βίβλο, καθὼς καὶ στὴν Κίτρινη Βίβλο (L. J.) βρῖσκει κανεὶς καὶ χρησιμώτατα τηλεγραφήματα σχετικὰ μὲ τὰ γεγονότα.

Ἐπίσης γιὰ τὰ γεγονότα αὐτά, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς πηγὲς καὶ τὰ βοηθήματα ποὺ ἀναφέρονται στὶς οἰκείες ὑποσημειώσεις, πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ ἑξῆς: Σπ. Βαρδάκη, «Αἱ Σφαγαὶ τῆς 12 Μαΐου 1896», *Ἀστὴρ Κρητικός*, ἔτος Α' (1907), σσ 101 - 2, 108 - 9, 118 - 19, 125. Ν. Πίμπλη, «Κρητικαὶ Ἐπαναστάσεις 1896 - 1897», *Κρητικὴ Ἔστια*, τεύχος 68 (Μάιος 1957). Ἰ. Καλιτσουνάκη, «Αἱ δύο ἡμέραι τῶν Σφαγῶν ἐν Χανίοις», περιοδ. *Τὰ Τήνια*, ἀρ. 8 (Σεπτ. 1896), σσ. 1 - 4. Τὸ ἄρθρο τοῦ Καθηγητῆ κ. Καλιτσουνάκη, ὁ ὁποῖος, ὅπως μοῦ εἶπε, ὑπῆρξε αὐτόπτης τῶν γεγονότων, δὲν κατόρθωσα δυστυχῶς νὰ τὸ βρῶ στὶς βιβλιοθήκες τῶν Ἀθηνῶν.

⁹⁸) Β.Β. 78, 79, 112. L. J. 50. Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, τηλεγρ., 12|24 Μαΐου

Πρῶτο ἀπὸ τὰ πλοῖα τῶν Δυνάμεων ἔφτασε στὰ Χανιά τὸ πρῶτὸ τῆς 14/26ης Μαΐου τὸ Ἀγγλικὸ πολεμικὸ *Hood* καὶ λίγο ἀργότερα τὸ Γαλλικὸ *Cosmao*. Τὰ πολεμικὰ τῆς Ρωσίας, τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Αὐστρίας, *Tchernomoretz*, *Piemonte* καὶ *Maria Theresia*, ἔφτασαν στὶς 15/27, 16/28 καὶ 17/29 Μαΐου. Ἡ Γερμανία δὲν ἔστειλε πλοῖο στὴν Κρήτη, ἀλλ' ἀνάθεσε στὴν Αὐστρία τὴν προστασία τῶν συμφερόντων της⁹⁹.

Οἱ Πρόξενοι τῶν Μ Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδας, ποὺ βρίσκονταν σὲ συνεχῆ σχεδὸν ἐπαφὴ μεταξύ τους, μόλις ἔφτασαν τὰ πρῶτα πολεμικὰ στὰ Χανιά, συγκεντρώθηκαν σ' ἓνα ἀπ' αὐτά, γιὰ ν' ἀποφασίσουν πῶς θὰ προστατεύσουν τοὺς Εὐρωπαίους ὑπηκόους. Δυὸ ἀπὸ τοὺς Πρόξενους πρότειναν, σὲ περίπτωση σφαγῆς, ν' ἀποβιβαστοῦν ἀπὸ τὰ πλοῖα ἀγῆματα στὴν πόλη. Ἡ πρότασή τους ὅμως δὲν ἔγινε δεχτή, γιὰτὶ οἱ Κυβερνήτες τῶν πλοίων εἶχαν ἄλλες πολὺ πιὸ περιορισμένες ὁδηγίες. Ὁ Κυβερνήτης τοῦ *Hood* εἰδικότερα παρατήρησε τότε ὅτι μιὰ τέτοια ἐνέργεια θὰ ἰσοδυναμοῖσε μὲ κήρυξη πολέμου καὶ ἐξήγησε στὸν Biliotti ὅτι ἡ ἀποστολή του ἦταν νὰ προστατεύσῃ τοὺς Βρεταννοὺς ὑπηκόους καὶ τοὺς ὑπηκόους ἄλλων Εὐρωπαϊκῶν κρατῶν ποὺ δὲν εἶχαν στείλει πλοῖα στὰ Χανιά καὶ ὅτι ἡ προστασία αὐτὴ θὰ περιοριζόταν στὴ μεταφορὰ τους στὰ πολεμικὰ, ἂν παρουσιαζόταν ἀνάγκη. Ἐνοπλεις δυνάμεις θὰ χρησιμοποιοῦνταν μόνο ἂν δὲν ὑπῆρχε ἄλλο μέσο γιὰ νὰ προστατευθῇ ἡ ζωὴ καὶ ἡ περιουσία τῶν Βρεταννῶν ὑπηκόων καὶ ὁ ἀπαιτούμενος χρόνος γιὰ νὰ ζητηθοῦν σχετικὲς ὁδηγίες ἀπὸ τὸ Λονδίνο¹⁰⁰.

Ὅπως εἶδαμε, ἡ ἀφίξη τῶν πολεμικῶν προκάλεσε τὴν κατάπαυση τῶν ταραχῶν στὴν πόλη, δὲ διάλυσε ὅμως καὶ τὸ φόβο τῶν Χριστιανῶν ὅτι ἀπειλοῦνται μὲ νέα σφαγὴ. Τὸ φόβο αὐτὸ τὸν συμμαρτίζονταν καὶ οἱ Πρόξενοι, οἱ ὁποῖοι θεωροῦσαν τὴ σφαγὴ τῶν Χριστιανῶν στὶς πόλεις καὶ τὰ γύρω χωριά ἀναπόφευκτη, ἂν ἡ φρουρὰ τοῦ Βάμου, ποὺ ἀπὸ ὥρα σὲ ὥρα ἦταν ἐνδεχόμενο νὰ παραδοθῇ, σφαζόταν ἀπὸ τοὺς πολιορκητὲς. Σὲ μιὰ σύσκεψη ποὺ ἔγινε στὶς 15/27 Μαΐου οἱ Πρόξενοι κατάληξαν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μόνος τρόπος νὰ προλάβουν τὸ κακὸ ἦταν νὰ μεσολαβήσουν στοὺς πολιορκητὲς γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς μὲ βᾶση τοὺς γνωστοὺς τέσσερις ὅρους τῆς

1896, 630' μ. μ (Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, περίοδος ΙΕ', οὐνοδος Γ', συνεδρ. 36 (19/31 Μαρτίου 1902)).

⁹⁹) Β. Β. 88, 90, 95, 140, 144 L. J. 52. Ἀντίθετα μὲ τὴ Γερμανία, ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καὶ ἡ Ρωσία ἔκριναν ἀναγκαῖο νὰ ἐνισχύσουν κατόπιν τῆς ναυτικῆς τους δυνάμεις στὰ νερά τῆς Κρήτης (Β. Β. 97, 99, 106).

¹⁰⁰) Β. Β. 123 - 5. Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, κρυπτ. τηλεγρ., 16/28 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

Βουλευτικῆς Ἀντιπροσωπίας¹⁰¹. Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ τηλεγράφησαν ἀμέσως στὶς Κυβερνήσεις τους (15/27 Μαΐου) ἐκθέτοντας τὴν κατάσταση καὶ ζητώντας ὁδηγίες, καθὼς καὶ τὴ διαβεβαίωση ὅτι ἡ Πύλη θὰ δεχόταν τοὺς παραπάνω ὅρους. Οἱ Πρόξενοι αἰσιοδοξοῦσαν γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν προτάσεών τους, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος γιὰτὶ οἱ ἐπαναστάτες ἐμφανίζονταν ὅτι εἶχαν ἤδη δεχτῆ τοὺς ὅρους αὐτούς, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο γιὰτὶ καὶ ὁ Βαλῆς εἶχε ἤδη συμφωνήσει γιὰ τὴν ἐκκένωση τοῦ Ἀποκόρωνα. Ὡστόσο, σοβαρὰ ἐμπόδια ἔμελλαν νὰ παρουσιαστοῦν σχετικὰ μὲ τὸν ὅρο τῶν ἐγγυήσεων¹⁰².

Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ τῶν Προξένων, οἱ περισσότεροὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους προηγουμένως πολεμοῦσαν τὴν Ἐπιτροπὴ καὶ συνιστοῦσαν τὴ διάλυση ἢ τὴν ἀναχώρησή της ἀπὸ τὴν Κρήτη¹⁰³, ἀποτελεῖ σημεῖο καμπῆς στὴν πολιτικὴ τῶν Δυνάμεων ἀπέναντι στὸ Κρητικὸ ζήτημα καὶ δείχνει τὴ γενικότερη σημασία τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου. Ἀπὸ τὴ στιγμή αὐτὴ οἱ Δυνάμεις σιγὰ - σιγὰ προσανατολίζονται πρὸς τὴν ἰδέα νὰ διαπραγματευτοῦν μὲ τοὺς ἐπαναστάτες, νὰ πιέσουν τὴν Πύλη καὶ κυρίως νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸ Κρητικὸ ζήτημα ἀπὸ κοινού¹⁰⁴.

Ὁ Ἀγγλὸς Πρωθυπουργὸς καὶ Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Λόρδος Salisbury, ὁ ὁποῖος στὸ μεταξὺ εἶχε πληροφορηθῆ ὅτι ὁ Μ. Βεζίρης εἶχε ζητήσει τὴ βοήθεια τῆς Ἀγγλίας γιὰ ν' ἀποκατασταθῆ ἢ τάξῃ στὴν Κρήτη¹⁰⁵, ἔσπευσε νὰ συμφωνήσῃ μὲ ὅλες τὶς προτάσεις τῶν Προξένων, ἀκόμα καὶ μὲ τὸν ὅρο τῶν ἐγγυήσεων. Στὶς ὁδηγίες του, ὡστόσο, πρὸς τὸν Biliotti διευκρίνιζε ὅτι οἱ ἐγγυήσεις αὐτὲς ἔπρεπε νὰ ἔχουν χαρακτήρα συλλογικὸ, νὰ προέρχονται δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς Προξένους ὅλων τῶν Μ. Δυνάμεων, καὶ νὰ μὴ δεσμεύουν ἰδιαίτερα τὴν Ἀγγλία. Ἐπίσης τόνιζε στὸν Ἀγγλο Πρόξενο ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ προβῆ σὲ καμιὰ ἐνέργεια, πρὶν λάβῃ ἐντολὴ ἀπὸ τὸν Ἀγγλο Ἐπιτετραμμένο στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ὁποῖος εἶχε ὁδηγίες νὰ ἐπιδιώξῃ τὴ σχετικὴ συγκατάθεση τῆς Πύλης¹⁰⁶.

Οἱ ἄλλες Μ. Δυνάμεις ὁμῶς δὲ δέχτηκαν μὲ τὴν ἴδια προθυμία τὶς

¹⁰¹) Βλ. παραπάνω σ. 219.

¹⁰²) Β. Β. 86, 123 - 4. L. J. 54.

¹⁰³) Πβλ. τί ἔγραφε ὁ Blanc στὸν Hanotaux στὶς 29/11 Μαΐου 1896 (L. J. 44): «Δὲ θὰ ἔπρεπε, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ φροντίξῃ πράγματι κανεὶς παρὰ γιὰ νὰ πετύχῃ, εἴτε μὲ τὴν πειθὴ εἴτε μὲ τὴ βία, τὴν ἀναχώρησιν τῆς Ἐπιτροπῆς, πού ἡ παρουσία της ἀποτελεῖ τὸν πῶ σοβαρὸ κίνδυνον». Ἐπίσης πβλ. Β. Β. 71, 77.

¹⁰⁴) Πβλ. V. Bérard, *Les Affaires de Crète*, Παρίσι, 1898, σ. 108.

¹⁰⁵) Β. Β. 77, 80 - 81.

¹⁰⁶) Β. Β. 89, 90.

προτάσεις τῶν Προξένων καί, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ Γαλλία, φαίνεται ὅτι καθυστέρησαν ἀκόμα καὶ νὰ στείλουν ὁδηγίες στοὺς ἀντιπρόσωπούς τους στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὰ Χανιά.

Ὁ Hanotaux, Γάλλος Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, ὁ ὁποῖος ἰδιαιτέρα τόνιζε τὴν ἀνάγκη συνεργασίας τῶν Δυνάμεων σχετικὰ μὲ τὸ Κρητικὸ ζήτημα, μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἔτσι θὰ βρισκόταν κάποια λύση ἢ τουλάχιστον θὰ προλαμβάνονταν μεμονωμένες ἐνέργειες ἐπικίνδυνες γιὰ τὴν εἰρήνη¹⁰⁷, ἀπαντώντας στὶς προτάσεις αὐτὲς ἐξουσιοδότησε τὸν Blanc, Πρόξενο τῆς Γαλλίας στὰ Χανιά, νὰ λάβῃ ἀνεπίσημα μέρος στὸ διάβημα πὺ οἱ ἄλλοι Πρόξενοι ἄμεσα ἢ — ὅπως ἐκεῖνος θὰ προτιμοῦσε — μὲ τὸ μέσο τρίτων θὰ ἔκαναν στοὺς ἀρχηγούς τῶν ἐπαναστατῶν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου. Ἐπίσης τὸν ἐξουσιοδότησε νὰ μεσολαβήσῃ στὶς Τουρκικὲς Ἀρχές γιὰ τὴν ἐκκένωση τοῦ Ἀποκόρωνα. Ἔθεσε ὅμως συνάμα καὶ τὶς ἐξῆς δυὸ ρητὲς ἐπιφυλάξεις: α'. ὅτι οἱ ἐνέργειες αὐτὲς θὰ ἦταν ἀποτέλεσμα ὁμοφωνίας τῶν Προξένων ὅλων τῶν Μ. Δυνάμεων, οἱ ὁποῖοι ἐνεργώντας ἀνεπίσημα θὰ ἔκαναν ταυτόσημα διαβήματα· καὶ β'. ὅτι καμιὰ ἐγγύηση δὲ θὰ δινόταν πὺ θὰ μπορούσε στὸ μέλλον νὰ προκαλέσῃ ἢ νὰ δικαιολογήσῃ ὁποιαδήποτε ἐξωτερικὴ ἐπέμβαση εἰς βᾶρος τῶν κυριαρχικῶν δικαιωμάτων τοῦ Σουλτάνου¹⁰⁸.

Τὶς ὁδηγίες τοῦ αὐτῆς πρὸς τὸν Blanc ὁ Hanotaux τὶς κοινοποίησε πρὸς ὅλες τὶς Μ. Δυνάμεις, προφανῶς σὰ βάση γιὰ κοινὴ ἐνέργεια, καὶ διάταξε τὸν Boulinière, Γάλλο Ἐπιτετραμμένο στὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ πιέσῃ ἐπίμονα τὴν Πύλη γιὰ νὰ δεχτῆ τὴ μεσολάβηση τῶν Προξένων¹⁰⁹.

Στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ Ἀντιπρόσωποι τῶν Μ. Δυνάμεων, μόλις πῆραν τὰ τηλεγραφήματα τῶν Προξένων μὲ τὶς γνωστὲς προτάσεις, συνῆλθαν (16/28 Μαΐου) στὴν Αὐστριακὴ Πρεσβεΐα. Μολονότι δὲν εἶχαν ἀκόμα λάβῃ ὁδηγίες ἀπὸ τὶς Κυβερνήσεις τους, ἐπειδὴ βροῦσαν τὴν κατάστασιν ἐξαιρετικὰ κρίσιμη, τηλεγράφησαν ἀμέσως στοὺς Προξένους τους στὰ Χανιά, ἐξουσιοδοτώντας τους νὰ ἀρχίσουν προκαταρκτικὲς διαπραγματεύσεις μὲ τοὺς ἐπαναστάτες καὶ τὶς Τουρκικὲς Ἀρχές, μὲ σκοπὸ νὰ προπαρασκευάσουν τὸ ἔδαφος γιὰ μιὰ εἰρηρικὴ λύση. Ἐπίσης ἀνάθεσαν στὸν Βαρῶνο Calice, Αὐστριακὸ Πρεσβευτὴ καὶ Πρύτανι τοῦ Διπλωματικοῦ Σώματος στὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴν Πύλη νὰ διευκολύνῃ τὴν προσπάθεια τῶν Προ-

¹⁰⁷) L. J. 54.

¹⁰⁸) L. J. 56. B. B. 90.

¹⁰⁹) L. J. 57, 58, 60.

ξένων στέλνοντας οδηγίες στις Τουρκικές Ἀρχές τῆς Κρήτης¹¹⁰.

Στὸ διάβημα τοῦ Calice ἡ Πύλη ἀπάντησε τὴν ἐπομένη (17/29 Μαΐου) ὅτι ἔστειλε σχετικές οδηγίες στὴν Κρήτη. Συγχρόνως ὅμως ὑποστήριξε ὅτι οἱ Χριστιανοὶ στὶς Καλύβες ὄχι μόνον δὲν ἦταν πολιορκημένοι ἀπὸ τὸ στρατό, ἀλλὰ καὶ προστατεύονταν ἀπ' αὐτὸν καὶ ὅτι, ἂν δὲν τοὺς ἐπιτρεπόταν νὰ φύγουν, τοῦτο γινόταν γιὰ τὴν ἴδια τους τὴν ἀσφάλεια. Ἐπομένως, κατὰ τὴν Πύλη, δὲν ὑπῆρχε ζήτημα παρὰ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου¹¹¹.

Οἱ ἰσχυρισμοὶ αὐτοὶ τῆς Πύλης ἔδειχναν ὅτι οἱ Τοῦρκοι δὲ δέχονταν εἰλικρινὰ τὴ μεσολάβηση τῶν Προξένων, ὅτι φοβόνταν τὴν ἐξωτερικὴ ἐπέμβαση καὶ ὅτι ἔλπιζαν νὰ ρυθμίσουν τὴν κατάσταση μὲ ἄλλα μέσα, δηλαδὴ μὲ τὴ βία. Πράγματι δὲν ἔκρουβαν ὅτι εἶχαν ἀποφασίσει νὰ στείλουν στὴν Κρήτη μεγάλες στρατιωτικὲς δυνάμεις. Δυὸ τάγματα μάλιστα εἶχαν ἤδη ξεκινήσει ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τὴ νύχτα τῆς 15/27ης Μαΐου μὲ τὴ διαταγή, μόλις φτάσουν στὴν Κρήτη, ν' ἀρχίσουν ἐπιχειρήσεις γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου. Ἐπὶ κεφαλῆς τους βρισκόταν ὁ διάδοχος τοῦ Τουρχάν, Στρατηγὸς Ἀβδουλλὰχ Πασάς, ὁ ὁποῖος εἶχε διοριστῆ συγχρόνως καὶ Στρατιωτικὸς Διοικητὴς τῆς Κρήτης¹¹².

Ὅταν στὶς 17/29 Μαΐου οἱ Ἀντιπρόσωποι τῶν Μ. Δυνάμεων ξανασυναντήθηκαν, ἡ κακοπιστία τῆς Πύλης εἶχε ἀποκαλυφτῆ, γι' αὐτὸ καὶ κρίθηκε ἀπαράδεχτο νὰ δοθοῦν ἐγγυήσεις γιὰ ὄρους πού ἡ Τουρκία ἦταν ἀμφίβολο ὅτι θὰ τηρήσει καὶ ἀποφασίστηκε οἱ Πρόξενοι νὰ προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους ἀνεπίσημα, χρησιμεύοντας σὰ μάρτυρες στὴ συμφωνία πού θὰ γινόταν. Στὶς ἀποφάσεις αὐτὲς ἰδιαίτερα βάρυναν οἱ γνωστὲς ἀπόψεις τοῦ Hanotaux, πού ὁ Boulinière ἀνακοίνωσε στοὺς Ἀντιπρόσωπους τῶν Μ. Δυνάμεων¹¹³. Ὁ Herbert, Ἐπιτετραμμένος τῆς Ἀγγλίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔχοντας καὶ αὐτὸς τὴ γνώμη ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ δοθοῦν ἐγγυήσεις¹¹⁴, δὲν ἀποκάλυψε, φαίνεται, ὅτι ἡ Κυβέρνησή του θὰ δεχόταν τὸν ὄρο αὐτό, ἂν ἐξασφαλιζόταν ἡ συμμετοχὴ ὅλων τῶν Δυνάμεων. Ἐξ ἄλλου θὰ ἦταν περιττὸ νὰ τὸ ἀποκαλύψει, ἀφοῦ οἱ σχετικὲς ἐπιφυλάξεις τοῦ Hanotaux ἀπέκλειαν τὴ συμμετοχὴ τῆς Γαλλίας καὶ ἐπομένως καὶ τὴ δυνατότητα γιὰ συλλογικὴ ἐγγύηση. Οἱ Ἀντιπρόσωποι τῶν ἄλλων Δυνάμεων δὲν εἶ-

¹¹⁰) B. B. 87, 101 - 2.

¹¹¹) B. B. 104 - 5.

¹¹²) B. B. 87, 88. L. J. 59, 69.

¹¹³) L. J. 62, 63, 66 - 7. B. B. 89, 101.

¹¹⁴) B. B. 87.

χαν, φαίνεται, ἀκόμα λάβει ὁδηγίες, γι' αὐτὸ καὶ τὸ βρῆκαν σὰ λύση νὰ δεχτοῦν τὶς τόσο συντηρητικὲς ἀπόψεις τοῦ Hanotaux¹¹⁶, πράγμα πού, ὅπως ἀποδείχτηκε κατόπιν, ἦταν σύμφωνο μὲ τὴν ἐπιθυμία τῶν Κυβερνήσεών τους¹¹⁶. Ὁ Ρῶσος Ἐπιτετραμμένος Jadowski, πού ἤδη συνεργαζόταν στενὰ μὲ τὸν Boulinière, ἔλαβε τὶς ὁδηγίες του βγαίνοντας ἀπὸ τὴ σύσκεψη. Οἱ ὁδηγίες του, ἐπομένως, πού μοιάζει νὰ ἦταν λιγότερο συντηρητικὲς ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Hanotaux, δὲν ἐπηρέασαν τὶς ἀποφάσεις τῶν συναδέλφων του¹¹⁷.

Οἱ ὀριστικὲς ὁδηγίες πού οἱ Ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων ἔστειλαν στοὺς Προξένους τους ἀμέσως μετὰ τὴ σύσκεψη σχετικὰ μὲ τὴ μορφή πού ἔπρεπε νὰ πάρη ἡ μεσολάβησή τους περιέχονται στὸ ἐξῆς τηλεγράφημα: «...δὲν πρέπει νὰ ἀναλάβετε εὐθύνη γιὰ ὁποιαδήποτε ἐγγύηση πού θὰ μπορούσε νὰ δεσμεύσῃ τὴν Κυβέρνησή σας σχετικὰ μὲ τὴν ἐκτέλεση τῶν ὅρων οἱ ὁποῖοι εἶναι δυνατὸν νὰ συμφωνηθοῦν μὲ τὴν ἀνεπίσημη βοήθειά σας»¹¹⁸.

Ἐπίσης στὴ σύσκεψη τῆς 17/29ης Μαΐου ἀποφασίστηκε οἱ Διερμηνεῖς τῶν Πρεσβειῶν νὰ τονίσουν πάλι στὸν Τοῦρκο Ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν τὴν ἀνάγκη νὰ γίνῃ κάποια συμφωνία καὶ νὰ τοῦ ζητήσουν ἀκριβεῖς πληροφορίες γιὰ τὶς ὁδηγίες πού ἡ Πύλη ἔστειλε στὶς Τουρκικὲς Ἀρχὲς τῆς Κρήτης σχετικὰ μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν Προξένων¹¹⁹. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ οἱ Ἀντιπρόσωποι τῶν Δυνάμεων ἐπιδίωκαν νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν κακοπιστία τῆς Πύλης, ἡ ὁποία, μολονότι ἀπάντησε στοὺς Διερμηνεῖς ὅτι ὁ Βαλῆς διατάχτηκε νὰ διευκολύνῃ μὲ κάθε τρόπο τὸ ἔργο τῶν Προξένων¹²⁰, σχεδίαζε πράγματι νὰ δεχτῇ τὴ μεσολάβηση τῶν Δυνάμεων, μόνο ἂν τὰ μέτρα βίας δὲν ἔφερναν ἀποτέλεσμα¹²¹. Γιὰ νὰ κερδίσῃ μάλιστα ἡ Πύλη καιρὸ γιὰ τὸ διπλό της παιγνίδι, ζήτησε στὶς 18/30 Μαΐου ἀπὸ τὸν Calice νὰ ἐφοδιαστῇ ἡ φρουρὰ τοῦ Βάμου μὲ τρόφιμα, ἐνῶ θὰ διαρκοῦσαν οἱ διαπραγματεύσεις. Ὁ Calice ἀπέρριψε τὸ αἶτημα αὐτὸ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ὑπόθεση βρισκόταν πιά ἐντελῶς στὰ χέρια τῶν Προξένων¹²².

Η ΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

Στὸ μεταξὺ τὰ γεγονότα τῆς Κρήτης, παρὰ τὶς κατευναστικὲς προσ-

¹¹⁶) L. J. 71.

¹¹⁶) L. J. 63, 65. B. B. 95.

¹¹⁷) L. J. 66 - 7.

¹¹⁸) B. B. 103. L. J. 62.

¹¹⁹) B. B. 101. L. J. 63.

¹²⁰) B. B. 103.

¹²¹) Πβλ. ὁ.π. καὶ L. J. 67.

¹²²) B. B. 101.

πάθειες τοῦ Κυβερνητικοῦ τύπου, εἶχαν προκαλέσει μεγάλη συγκίνηση στὴν Ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη. Οἱ ἀντιπολιτευόμενες ἑφημερίδες χτυποῦσαν τὴν Κυβερνητικὴ ἀτολμία, ἐνῶ διάφορες Κρητικὲς ὀργανώσεις τῶν Ἀθηνῶν ἀξίωσαν νὰ σταλοῦν πλοῖα μὲ στρατὸ στὸ πολύπαθο νησί, γιὰ νὰ σώσουν τοὺς Χριστιανοὺς ἀπὸ τοὺς «σφαγεῖς» καὶ νὰ βοηθήσουν τοὺς πολιορκητὲς τοῦ Βάμου ¹²³.

Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη, ὅπου ἡ ἀγανάκτηση τῶν Χριστιανῶν γιὰ τὴν ἀδιαφορία τῶν Ἑλλήνων ὑπευθύνων μεγάλωνε μέρα μὲ τὴ μέρα, δὲν ἔλειψαν οἱ ἐκκλήσεις, ἐκ μέρους μάλιστα φίλων τῆς Κυβέρνησης, γιὰ τὴν κινητοποίηση τοῦ Ἑλληνικοῦ στόλου ¹²⁴.

Ὁ Γεννάδης, τονίζοντας τὸν κίνδυνο νὰ ἀφανιστοῦν οἱ Χριστιανοὶ τοῦ νησιοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ χάσει ὀριστικὰ ἡ Ἑλλάδα τὶς συμπάθειες τῶν Κρητικῶν, σύστησε κι αὐτὸς τὴν ἀποστολὴ Ἑλληνικῶν πλοίων στὴν Κρήτη ¹²⁵ καὶ μάλιστα πέτυχε τὴν ὑπόδειξή του αὐτὴ νὰ τὴν ὑποστηρίξει καὶ ὁ Μαυροκορδάτος, Πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδας στὴν Κωνσταντινούπολη ¹²⁶.

Ὅταν τὸ πρωὶ τῆς 13/25ης Μαΐου ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης χρειάστηκε νὰ πάρη ἀποφάσεις σχετικὰ μὲ τὴ σφαγὴ τῶν Χανίων καὶ τὴν πρόταση τοῦ Γεννάδη, ἀντὶ νὰ καλέσῃ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο, συζήτησε τὴν ὑπόθεση μὲ τὸν Ὑπουργὸ τῶν Ναυτικῶν Νικόλαο Λεβίδη, σὰν ἀρμοδιότερο ἴσως μετὰ τὸ Σκουζέ, ὁ ὁποῖος τὴν ἡμέρα κείνη ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα. Δυὸ κυρίως ἐρωτήσεις ἔθεσε τότε ὁ Πρωθυπουργὸς στὸ Λεβίδη: α'. σὲ πόσες ὥρες τὰ πολεμικὰ θὰ μπορούσαν νὰ ἐτοιμαστοῦν γιὰ ἐκκίνηση, καὶ β'. ἂν, κατὰ τὴ γνώμη του, στὴν περίσταση αὐτὴ ἔπρεπε νὰ σταλοῦν πλοῖα Ἑλληνικὰ στὴν Κρήτη.

Στὸ πρῶτο ἐρώτημα ὁ Λεβίδης ἀπάντησε ὅτι δυὸ θωρηκτὰ θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι ἐτοιμα σὲ δώδεκα ὥρες, ἄλλο ἓνα σὲ εἴκοσι τέσ-

¹²³) L. J. 52. A. Λ. 286 - 7. Πβλ. G. Streit, *La Question Crétoise au Point de Vue du Droit International*, Παρίσι, 1897 - 1903 (ἀνάτ. 4 ἀρθρῶν ἀπὸ τὸ περιοδ. *Revue Général de Droit International Public*), ἀρθρο α', σσ. 35 - 36.

¹²⁴) Χ. Πωλογιώργης, Ἀ. Σήφακας, Ἐμμ Παπαγιαννάκης, Γ. Παπαδόπετρος πρὸς Γεννάδη, 13|25 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων). Πβλ. καὶ Γ. Παπαδόπετρο πρὸς Γ. Τσόντο, 23|4 Ἰουνίου 1896 (Γ. Α. Κ., Ἀρχεῖο Τσόντου).

¹²⁵) Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, τηλεγρ., 12|24 Μαΐου 1896, 6,30' μ. μ. (Ἐφημ. τῶν Συζ. τῆς Βουλῆς, περίοδος ΙΕ', σύνοδος Γ', συνεδρ. 36 (19|31 Μαρτίου 1902)). Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, 13|25 καὶ 16|28 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων). Σκουζὲς πρὸς Γεώργιο Α', 13|26 Μαΐου 1896 (Ἀρχεῖο Σκουζέ).

¹²⁶) Γεννάδης πρὸς Μαυροκορδάτο, 14|26 Μαΐου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων). Σκουζὲς πρὸς Γεώργιο Α', ὁ.π.

σερις ὥρες καὶ ἀμέσως κατόπιν τὸ ἐλαφρὸ ἀθωράκιστο κατοδρομικὸ *Ναύαρχος Μιαούλης* καὶ ἔξη τορπιλλοβόλα.

Στὸ δεῦτερο ἐρώτημα ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν ἔδωσε τὴν ἐξῆς ἀπάντηση : «Ἐσφάγησαν Κοῖτες Χριστιανοί, ἔτι δὲ καὶ ὑπήκοοι ἡμέτεροι... Τοῦτο μοὶ ἀρκεῖ δὲν γνωρίζομεν ἄλλως ἂν αἱ σφαγαὶ θέλουσι καταπαύσει καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει οὐδεμία ξένη Δύναμις δύναται νὰ πλεύσῃ πρὸ ἡμῶν ἐκεῖ κάτω, ἐνθα πλοῖα Εὐρωπαϊκὰ γνωρίζομεν ὅτι δὲν εὐρίσκονται, ἵνα προστατεύσωσι τοὺς Χριστιανοὺς ἐν γένει. Πέποιθα ἄρα ὅτι καὶ δικαίωμα καὶ καθῆκον ἔχομεν, πρῶτοι μάλιστα ἡμεῖς, διὰ τοὺς εὐνοήτους λόγους, ν' ἀποστείλωμεν ἐκεῖ τὰ δύο τῶν θωρηκτῶν, ὅτινα δύναται νὰ ἐκπλεύσωσιν ἀπόψε τὸ μεσονύκτιον, καὶ θέλουσι καταπλεύσει εἰς Κρήτην τῇ 9ῃ τῆς πρωΐας. Ἐκεῖ, ἐν ἀνάγκῃ, δύναται νὰ ἐπιβάλωσι τὴν τάξιν, ὅταν μάλιστα ἐπιβῶσιν αὐτῶν ἐντεῦθεν στρατιῶται περὶ τοὺς τετρακοσίους ἂν δ' εἰς τοῦτο ἀποτύχωσι, πρέπει αὐθωρεὶ νὰ καταλάβωσι τὴν νῆσον. Πέποιθα ὅτι ἐν ἧ καταστάσει εὐρίσκειται ἡ Τουρκία, ἡ καταδιηρημένη Εὐρώπη, τὸ τετελεσμένον τοῦτο γεγονός — *ce fait accompli* — δὲν θέλει εἶσθαι δυνατὸν νὰ ἀκυρωθῇ. Παράδειγμα ἔστωσαν τὰ ἐν Βουλγαρίᾳ λαβόντα χώραν. Ἄλλά, καὶ ἂν ἡ Εὐρώπη ἀπαιτήσῃ νὰ ἀποσύρωμεν ἐκ τοῦ ἐδάφους τῆς Κρήτης τὰ ἡμέτερα ἀγῆματα, τί πρὸς τοῦτο ; Ἡμεῖς θέλομεν εἶπει ὅτι : δὲν ἐσκοποῦμεν νὰ ἀνακτήσωμεν τὴν νῆσον, ἐσκοποῦμεν νὰ σώσωμεν τοὺς ὁμοφύλους μας καὶ τοὺς Χριστιανοὺς ἐν γένει !! Ἦδη ὅτε ξένα πλοῖα ἔφθασαν ἐκεῖ [καὶ] ὁ κίνδυνος ἠλατιώθη, ἀποσύρωμεν τὰ ἀγῆματα, καὶ τὰ πλοῖα ἡμῶν παραμένουσιν ἐκεῖ οἴῳ τίτλῳ καὶ τὰ τῶν ξένων... Πεποίθατε ἐπὶ τὸ Ἑλληνικὸν ναυτικόν, ἡ στιγμή εἶναι πρόσφορος ὅσον ἀφορᾷ τοῦλάχιστον τὸ ζήτημα τῆς Κρήτης. Τί λέγετε ; Τί διατάσσετε ; Αἶ, Κύριε Πρόεδρε, ὀλίγον ἀκόμη καιρὸν θέλετε ζήσει. Ἐμπρὸς μὴ διστάζετε».

Ὁ Δηλιγιάννης συμφώνησε νὰ δοθοῦν διαταγὲς γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν πλοίων καὶ τηλεγράφησε σχετικὰ στὸ Βασιλεῖα, ὃ ὁποῖος βρισκόταν στὴν Κέρκυρα.

Μέχρι τὴ νύχτα τὰ δύο θωρηκτὰ ἦσαν ἔτοιμα, ἀλλ' ἡ ἀπάντηση τοῦ Βασιλεῖα, πὺν εἶχε φτάσει στὸ μεταξὺ καὶ πὺν ἔλεγε «συνεννοηθῆτε πρὸς τοὺς πρεσβευτὰς τῶν ξένων δυνάμεων», ὁδήγησε σὲ ἀδράνεια. Ἴσως, λέγει ὁ Λεβίδης, αὐτὸ νὰ ἐπιθυμοῦσε ὁ Πρωθυπουργός, γι' αὐτὸ καὶ ἔσπευσε νὰ διατάξῃ νὰ μὴν ἀποπλεύσουν τὰ θωρηκτὰ. Ἄλλωστε καὶ στὸ Ὑπουργικὸ συμβούλιο πὺν ἔγινε τὴν ἐπομένη (14/26 Μαΐου), μολοντί σὲ νέο τηλεγράφημά του ὁ Βασιλεῖας ἔλεγε ὅτι «ἀφοῦ αἱ ξέναι δυνάμεις ἀποστέλλουσι πλοῖα πολεμικὰ εἰς Κρήτην, πρέπει νὰ πέμψωμεν καὶ ἡμεῖς», ὃ Δηλιγιάννης ἐπέμεινε στὴν πολιτικὴ τῆς

ἀδράνειας, ἀφήνοντας νὰ ἐννοηθῆ ὅτι ὁ Βασιλιάς δὲν ἦταν καλὰ κατατοπισμένος. Στὸ Ὑπουργικὸ αὐτὸ συμβούλιο οἱ γνῶμες εἶχαν διχαστῆ. Τὴν ἀποστολὴ τῶν πλοίων ὑποστήριζε, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Λεβίδη, καὶ ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν Κυριακούλης Μαυρομιχάλης, ἐνῶ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀδράνειας ὁ Πρωθυπουργός, μὲ αὐταρχικὸ κάπως ὕφος, καὶ οἱ λοιποὶ Ὑπουργοὶ μὲ τὴ σιωπὴ τους σὰν «μαθηταὶ ἀμελεῖς καὶ ἀμαθέστατοι πρὸ αὐστηροῦ καθηγητοῦ!», ὅπως λέει ὁ Λεβίδης¹²⁷.

Τὴν αἰτιολογία τῆς πολιτικῆς τοῦ Δηλιγιάννη τὴ βρίσκει κανεὶς γενικότερα σὲ ὅσα ἔχουν ἤδη λεχθῆ στὴν εἰσαγωγὴ αὐτῆς τῆς μελέτης σχετικὰ μὲ τὴ στάση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης στὸ Κρητικὸ ζήτημα¹²⁸, καὶ εἰδικότερα στὶς ἐνέργειες πού οἱ Πρεσβευτὲς τῶν Μ. Δυνάμεων στὴν Ἀθήνα ἔκαμαν γιὰ νὰ κρατήσουν τὴν Ἑλλάδα μακριὰ ἀπὸ κάθε ἐπέμβαση καὶ ἰδίως γιὰ νὰ τὴν ἐμποδίσουν νὰ στείλῃ πολεμικὰ πλοῖα στὴν Κρήτη, πράγμα πού φοβόνταν ὅτι θὰ ὀδηγοῦσε σὲ σοβαροὺς Ἑλληνο - Τουρκικὲς προστριβὲς ἢ καὶ σὲ πόλεμο¹²⁹.

Ἡ μόνη ἴσως Δύναμη πού παραδεχόταν ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἔξ αἰτίας τοῦ ἐρεθισμοῦ τῆς κοινῆς γνώμης δὲ μπορούσε νὰ ἀδιαφορήσῃ ἐντελῶς γιὰ τὰ γεγονότα τῆς Κρήτης ἦταν ἡ Ἀγγλία. Σὲ παρατήρηση μάλιστα τοῦ Hatzfeldt, Γερμανοῦ Πρεσβευτῆ στὸ Λονδίνο, ὅτι καὶ ἄλλοτε ἡ Ἑλλάδα ὑπέκυψε στὴν πίεση τῶν Δυνάμεων, ὁ Sanderson, Ὑφυπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν, ἀπάντησε ὅτι δὲ θὰ ἦταν ἴσως εὐκόλο στὴν περίσταση αὐτὴ νὰ ἀνεχθῆ ἡ Ἀγγλικὴ κοινὴ γνώμη ἕνα ἀποκλεισμὸ τῆς Ἑλλάδας, ὁ ὁποῖος θὰ ἐμφανιζόταν ὅτι δὲν εὐνοεῖ παρὰ τοὺς Τούρκους¹³⁰. Ἐπίσης ὁ Ἀγγλος Πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα Edwin Egerton, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀνάγκη νὰ προστατεύσῃ ἡ Ἑλλάδα τουλάχιστον τοὺς ὑπηκόους της στὴν Κρήτη, πού μόνο στὰ

¹²⁷) Γιὰ τὶς ἐνέργειες τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἀποστολῆς πολεμικῶν στὴν Κρήτη βλ. Ν. Λεβίδη: «Τὰ Δραματικὰ Γεγονότα τῶν Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων κατὰ τὰ ἔτη 1895 - 1897. (Ἐκ τῶν ἀνεκδύτων Ἱστορικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ κ. Νικολάου Λεβίδη)», ἐφημ. Ἐλεύθερον Βῆμα, 7 Ἰανουαρίου 1931.

¹²⁸) Βλ. παραπάνω σσ. 208 - 10.

Ἐπίσης πβλ. τὴ συζήτηση πού ἔγινε στὴν Ἑλληνικὴ Βουλὴ ἀπὸ τὶς 19]1 μέχρι τὶς 23]5 Δεκεμβρίου 1896 πάνω στὸ Κρητικὸ ζήτημα. Στὴ συζήτηση αὐτὴ ἡ ἀντιπολίτευση ἰδιαίτερα κατάκρινε τὸ ὅτι ἡ Κυβέρνηση δὲν ἔστειλε τὰ Ἑλληνικὰ πολεμικὰ στὴν Κρήτη (Ἐφημ. τῶν Συζ. τῆς Βουλῆς, περίοδος ΙΔ', σύνοδος ἔκτακτη, συνεδρ. 9 (19]1 Δεκ. 1896)).

¹²⁹) Β. Β. 80, 97. L. J. 52, 55.

¹³⁰) *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871 - 1914: Sammlung der Diplomatischen Acten des Auswärtigen Amtes*, Βερολίνο, τόμ. ΙΒ' (1927), ἀρ. 2994.

Χανιά ἔφταναν τοὺς 600, ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση θὰ μπορούσε νὰ στείλῃ ἐκεῖ πλοῖα ἀλλὰ μὲ «λιγότερο ἐπιθετικὸ χαρακτήρα» ἀπὸ τὰ θωρηκτὰ¹³¹. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ ὁ Λεβίδης ἀναφέρει: «ὁ ἐν Ἀθήναις πρεσβευτὴς τῆς Ἀγγλίας πολλάκις μοι εἶχεν εἶπει ὅτι ἐδυνάμεθα ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς νὰ ἐκπέμφωμεν εἰς Κρήτην τὸ πολεμικὸν ἡμῶν πλοῖον *Ναύαρχος Μιαούλης*»¹³².

Οἱ Πρεσβευτὲς ὅμως τῶν ἄλλων Δυνάμεων ἦταν περισσότερο κατηγορηματικοί. Ἡ ἐπόμενη συνομιλία τοῦ Σκουζὲ μὲ τὸν Πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας δείχνει τὴ δύσκολη θέση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης καὶ τὸ χαρακτήρα ποὺ εἶχαν τὰ διαβήματα τῶν Δυνάμεων:

— «Πῶς θὰ κάμουμε τοὺς Κρητικούς καὶ τοὺς Ἕλληνες συμπατριῶτες μας — λέει ὁ Σκουζὲς — νὰ καταλάβουν ὅτι δὲ μπορούμε νὰ πράξουμε γιὰ τοὺς ἀδελφούς μας ποὺ κινδυνεύουν ἐκεῖνο ποὺ σεῖς καὶ ὅλες οἱ ἄλλες Δυνάμεις κάνετε γιὰ τοὺς ὑπηκόους σας; Γνωρίζετε ὅτι πολλοὶ μᾶς θεωροῦν ἤδη προδότες τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀγῶνα; Ὀπλαρχηγοὶ ἀπὸ τὴν Κρήτη, πρόσφυγες, ἀπεσταλμένοι τῆς Ἐπιτροπῆς μᾶς πολιορκοῦν καὶ μᾶς παρουσιάζουν τὴν Κρήτη ἔτοιμη νὰ ριχτῆ στὶς ἀγκάλες μας μὲ τὸ πρῶτο σύνθημα ποὺ θὰ τῆς δίναμε. Πρέπει, ἐνῶ αἰσθανόμαστε ὅτι ἔχουμε ὅλα τὰ ἀναγκαῖα μέσα γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦμε τὶς φρικαλεότητες ποὺ γίνονται σὲ ἓνα ἔδαφος προσφιλές, γιὰ νὰ πραγματοποιήσουμε τὶς εὐχὰς ἑνὸς γενναίου λαοῦ ποὺ μᾶς φωνάζει, ποὺ μᾶς ἐπικαλεῖται, πρέπει νὰ περιοριζόμαστε σὲ ἀπραξία ποὺ ἐπιτρέπει τὶς χειρότερες ὑποθέσεις ἐναντίον μας... καὶ θὰ μᾶς κάμῃ, ὀριστικὰ ἴσως, νὰ χάσουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ξαναενώσουμε μὲ τὴν Ἑλληνικὴ πατρίδα ἐκείνους ποὺ πάντα στάθηκαν οἱ πιὸ δραστήριοι ὑπερασπιστὲς της καὶ ποὺ σήμερα εἶναι μάρτυρες; Κάμαμε τὸ πᾶν, εἶστε γι' αὐτὸ μάρτυρας, καὶ σεῖς καὶ ὁ [Ρῶσος] συνάδελφός σας, γιὰ νὰ προλάβουμε τὴν ἔκρηξη ποὺ ἡ τύφλωση τῆς Πύλης, ἡ ἔνοχη ἀδεξιότητα τῶν ὀργάνων της καὶ ἡ ἀγριότητα τῶν ντόπιων Μουσουλμάνων ποὺ χρησιμοποιοῦν κάνουν ἀναπόφευκτη· ἀλλὰ, ἀληθινά, θὰ μπορούσαμε, ἀπέναντι στοὺς συμπατριῶτες μας, νὰ συνεχίσουμε ἐπ' ἀόριστον τὸ ρόλο ποὺ ἀκόμη μᾶς ὑποδεικνύετε καὶ ποὺ ὅσο εἶναι ὀδυνηρὸς, ἄλλο τόσο εἶναι καὶ ἀπαράδεχτος;»

¹³¹) Β. Β. 80. Ἄλλοῦ, ὡστόσο, ὁ Ἀγγλος Πρεσβευτὴς τὰ πλοῖα αὐτὰ τὰ χαρακτηρίζει μεταγωγικά ἢ πλοῖα «χωρὶς ἐπιθετικὸ χαρακτήρα» καὶ λέει ὅτι δὲν περιορίστηκε νὰ ἀποτρέψῃ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τῶν θωρηκτῶν μόνο στὴν Κρήτη, ἀλλὰ καὶ ὅτι τῆς τόνισε πόσο ἐπικίνδυνο ἐρεθισμὸ θὰ δημιουργοῦσε ἡ παρουσία ἑνὸς Ἑλληνικοῦ πολεμικοῦ στὰ Κρητικὰ ἕρᾳ (Β. Β. 97). Πβλ. καὶ Β. Β. 124.

¹³²) Λεβίδης, ὁ. π., *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 8 Ἰανουαρίου 1931.

Ὁ Βουγέε ἀπάντησε ἐπισείοντας τὸν κίνδυνον ἑνὸς πολέμου μετὰ τὴν Τουρκία :

—Σὲ τέτοια περίπτωση, ἂν ὁ Σουλτάνος, ἀντὶ νὰ πολεμήσῃ στὴ θάλασσα, ρίξῃ τὸ στρατό του στὴ Θεσσαλία, ἢ Ἑλλάδα μετὰ τὴ δύναμεις θὰ ἀντιμετωπίσῃ τὴν ἐπίθεσιν; Καὶ ἂν ἡ Εὐρώπη, πού τις συμβουλές της θὰ τις ἔχετε περιφρονήσῃ, σὰς ἀφήσῃ τότε ἀβοήθητους, τί κίνδυνον θὰ διατρέξῃ ἡ ἴδια ἢ ἐθνικὴ ὑπαρξὴ τῆς χώρας σας; ¹³³

Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἀκολούθησε, ὅπως εἶδαμε, τὴν συμβουλὴν τῶν Δυνάμεων καὶ δὲν ἔστειλε τὰ πολεμικά της στὴν Κρήτη. Ζήτησε μόνον ἀπ' αὐτὰς ὡς ἀντάλλαγμα, γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ, νὰ πιέσουν τὸν Σουλτάνον νὰ ἐπαναφέρῃ τὴ Σύμβασιν τῆς Χαλέπας ¹³⁴.

Ἐπίσης, σὲ διάβημα τῆς Πύλης νὰ μεσολαβήσῃ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις γιὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς Κρήτης, ὁ Σκουζὲς ἀπάντησε ὅτι τοῦτο θὰ μποροῦσε νὰ γίνῃ, μόνον ἂν ὁ Σουλτάνος δεχόταν νὰ ἐκκενώσῃ τὸν Ἀποκόρωναν ἀπὸ τὸν Τουρκικὸν στρατό, νὰ ἐλευθερώσῃ τις Χριστιανικὰς οἰκογένειαι πού βρισκόνταν στὴς Καλύβες καὶ νὰ ἀναγγεῖλῃ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς Σύμβασιν τῆς Χαλέπας στὴν ἐναρκτήρια συνεδρίασιν τῆς Κρητικῆς Βουλῆς ¹³⁵. Στὴς σχετικὰς ὁδηγίας, ὡστόσο, πού ἔστειλε στὸ Γεννάδιον δὲν ἐπέμεινε στὸν τελευταῖον τοῦτο ὄρον, ἐπειδὴ ἴσως αὐτὸ θὰ ἐμπόδιζε τὸν Ἑλληνα Πρόξενον νὰ συμπράξῃ μετὰ τοὺς συναδέλφους του ¹³⁶.

ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ ΤΩΝ ΠΡΟΞΕΝΩΝ

Ὑστερα ἀπὸ τὴ διπλωματικὴ κίνησιν πού παρατηρήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολιν στὴς 14/28 καὶ 15/29 Μαΐου, ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν εἰρηρικὴ λύσιν τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου ἀνατέθηκε, ὅπως εἶδαμε, στοὺς Πρόξενους τῶν Χανίων. Στὸ μεταξὺ ὁ Τουρκικὸς στρατός πού μετὰ τὸν Ἀβδουλλάχ κατευθυνόταν πρὸς τὴν Κρήτη ἔφτασε στὴ Σούδα (17/29 Μαΐου) καὶ ἀμέσως διατάχθηκε νὰ προωθηθῇ στὴς Καλύβες. Ὁ νέος Βαλὴς πῆγε κατόπιν στὰ Χανιά, ὅπου τὸ ἀπόγεμα τῆς 17/29 Μαΐου δέχθηκε τὴν ἐπίσκεψιν τῶν Πρόξενων τῶν Μ. Δυνάμεων καὶ τῆς Ἑλλάδας.

Οἱ Πρόξενοι, ἀφοῦ τοῦ ἐξέθεσαν τὴν κατάστασιν, τοῦ πρότειναν διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν εἰρηρικὴ λύσιν τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου μετὰ

¹³³) *Documents Diplomatiques Français*, τόμ. ΙΒ', ἀρ. 392.

¹³⁴) L. J. 59, 67. B. B. 98. *Documents Diplomatiques Français*, ὁ. π.

¹³⁵) L. J. 58.

¹³⁶) B. B. 97, 99. Πβλ. Μαυροκορδάτο πρὸς Γεννάδιον, 17/29 Μαΐου 1896 καὶ Σκουζὲ πρὸς Γεννάδιον, 17/29 Μαΐου 1896 (Ἄρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

βάση τοὺς γνωστοὺς ὄρους τῆς Βουλευτικῆς Ἀντιπροσωπίας, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὄρο τῶν ἐγγυήσεων. Ὁ Ἀβδουλλάχ, ὁ ὁποῖος προτιμοῦσε τὴ βία ἀπὸ τὶς διαπραγματεύσεις¹³⁷, ζήτησε δυὸ ὥρων προθεσμία γιὰ νὰ μελετήσῃ τὸ ζήτημα καί, ἀφοῦ τηλεγράφησε στὸ Μ. Βεζίρη, ὑποσχέθηκε ὅτι θὰ ἀπαντήσῃ ὀριστικὰ τὸ πρῶτὸ τῆς ἐπομένης.

Κατὰ τὶς 8,30' τὸ πρῶτὸ τῆς 18/30ῆς Μαΐου ὁ Βαλῆς ἐπισκέφθηκε τοὺς Προξένους στὴ Χαλέπα, ἦταν ὅμως πάλι ἐπιφυλαχτικὸς ὡς πρὸς τοὺς ὄρους τῶν διαπραγματεύσεων καὶ ὅταν ὁ Blanc τὸν ρώτησε τί σκέπτεται νὰ κάμῃ, ὁ Ἀβδουλλάχ ἀπάντησε αἰνιγματικά: ὅτιδῆποτε πού δὲ θὰ ἀμαυρώσῃ τὴν τιμὴ τῆς πατρίδας μου. Ἀλλὰ τὸ αἰνίγμα δὲν ἄργησε νὰ λυθῇ, γιὰτὶ ἐκείνη τὴν ὥρα ἀκούστηκαν ἀπὸ τὶς Καλύβες τὰ κανόνια πού εἶχαν λάβει τὸ λόγο: ἡ μεγάλη ἐπίθεση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου εἶχε ἀρχίσει¹³⁸.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΦΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΟΡΚΙΑΣ

Ὡς τὶς 12/24 Μαΐου μπορεῖ οἱ πολιορκητὲς νὰ μὴν εἶχαν καταφέρει νὰ ἀλλάξουν θετικὰ τὴ στρατιωτικὴ κατάσταση πρὸς ὄφελός τους, εἶχαν ὅμως πετύχει νὰ ἀποκρούσουν τὶς ἐφόδους τῶν Τούρκων ἀπὸ τὶς Καλύβες καὶ νὰ κρατοῦν τὴν πολιορκία στενὴ. Ἔτσι ὁ χρόνος φαινόταν νὰ δουλεύῃ γι' αὐτούς, γιὰτὶ οἱ πολιορκημένοι στὸ τέλος θ' ἀναγκάζονταν ἀπὸ τὴν πείνα νὰ παραδοθοῦν. Ἐπίσης ὡς τὶς 12/24 Μαΐου οἱ τάξεις τῶν πολιορκητῶν κάθε μέρα ἐνισχύονταν μὲ καινούργιες ὀμάδες ἐπαναστατῶν, ἰδίως ἀπὸ τὴν Κυδωνία, τὰ Σφακιά καὶ τὸ Ρέθεμνος¹³⁹.

Ἀλλ' ἡ εἶδηση γιὰ τὶς σφαγὲς τῶν Χριστιανῶν στὰ Χανιά καὶ σὲ διάφορα ἄλλα μέρη τῆς Κυδωνίας ἔβαλε σὲ τέτοια ἀγωνία τοὺς 600 περίπου Κυδωνιάτες πού μετεῖχαν στὴν πολιορκία, ὥστε ἀποφάσισαν νὰ τρέξουν στὰ χωριά τους, γιὰ νὰ σώσουν τὶς οἰκογένειές τους ἀπὸ τὸν ἀφανισμό. Ἡ Ἐπιτροπὴ, πού εἶχε ἐπίγνωση ὅτι ἀπὸ τὴν ἐκβαση τῆς πολιορκίας ἔμελλε νὰ κριθῇ ὀλόκληρο τὸ Κρητικὸ ζήτημα, προσπάθησεν νὰ συγκρατήσῃ τοὺς Κυδωνιάτες. Αὐτοὶ ὅμως ὄχι μόνο παράτησαν τὶς θέσεις τους — θέσεις στρατηγικῆς, ὅπως τὰ Καρτσάβλια — ἀλλὰ καὶ ἀξίωσαν ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ νὰ τοὺς ἐφοδιάσῃ μὲ πυρομαχικά, τὰ ὁποῖα στὸ μεταξὺ εἶχαν σὲ βαθμὸ ἐπικίνδυνο λιγοστέψει¹⁴⁰.

¹³⁷) L. J. 66.

¹³⁸) Γιὰ τὶς ἐπαφὲς αὐτὲς ἀνάμεσα στὸν Ἀβδουλλάχ καὶ τοὺς Προξένους στὶς 17/29 καὶ 18/30 Μαΐου βλ. Β. Β. 91, 103, 144, 154. Ἐπίσης πβλ. Γεννάδη πρὸς Σκουζέ, κρυπτ. τηλεγρ., 18/30 Μαΐου 1896 (Ἄρχ. Ἑλλ. Γ'εν. Προξ. Χανίων).

¹³⁹) Α. Η. 12/24 Μαΐου 1896. Α. Α. 268.

¹⁴⁰) Α. Α. 268 - 70, 273. Κ. Η. 110 - 11. Α. Η. 13/25 Μαΐου 1896.

Σὲ δυὸ - τρεῖς μέρες, ὅταν ἔγινε γνωστὸ ὅτι καὶ στὶς ἐπαρχίες Ρεθύμνης καὶ Ἁγίου Βασιλείου ἡ κατάσταση ἦταν κρίσιμη καὶ ὅτι οἱ δολοφονίες τῶν Χριστιανῶν πύκνωσαν¹⁴¹, οἱ λίγοι Ρεθεμνιώτες καὶ Ἁγιοβασιλιῶτες ποὺ μετεῖχαν στὴν πολιορκία ἔφυγαν κι' αὐτοὶ γιὰ τὶς ἐπαρχίες τους¹⁴².

Ἔτσι τὸ βάρος τοῦ ἀγῶνα ἔπεσε στοὺς Ἀποκορωνιώτες καὶ στοὺς Σφακιανούς. Ἀλλὰ καὶ αὐτῶν οἱ τάξεις εἶχαν ἀραιώσει σημαντικὰ ἀπὸ ἔλλειψη τροφῆς: τὶς τελευταῖες μέρες τῆς πολιορκίας ἔτρωγαν συνήθως βρασμένους βλαστοὺς ἀπὸ κλήματα, χωρὶς ψωμί¹⁴³.

Κατὰ τὴ δεύτερη φάση τῆς πολιορκίας, οἱ ἄνδρες ποὺ εἶχαν κυκλώσει τὸ Βάμο δὲν ξεπερνοῦσαν τοὺς πεντακόσιους καὶ αὐτοὶ ποὺ φύλαγαν τὶς θέσεις γύρω ἀπὸ τὸν Τσιβαρὰ δὲν ἦταν πάνω ἀπὸ τετρακόσιοι¹⁴⁴.

Γενικότερα οἱ ἐπαναστάτες εἶχαν πιάσει τώρα τὶς ἐξῆς θέσεις: τὴ λοφοσειρὰ Ἀμπέλια - Ἅγιος Ἀνδρέας - Ἅγιος Ἡλίας, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν παραλία, ἀνατολικά ἀπὸ τὶς Καλύβες, καὶ εἰδικότερα νοτιοανατολικά ἀπὸ τὸ Καστέλλι καὶ τὸν ὄρμισκο τῆς Κυρᾶς, καὶ ἀκολουθεῖ σχεδὸν παράλληλα τὸ δρόμο Καλυβῶν - Βάμου· τὴν Πιχέρα ποὺ βρίσκεται, ὅπως εἶδαμε, ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Τσιβαρὰ καὶ στὴν ἴδια γραμμὴ μὲ τὴν προηγούμενη λοφοσειρὰ τὰ Καρτσάβλια, νότια ἀπὸ τὸν Τσιβαρὰ τὸ χωριὸ Τσιβαρὰ, ποὺ βρίσκεται στοὺς πρόποδες τῶν Καρτσαβλιῶν καὶ δυτικὰ τοῦ δρόμου Βάμου - Καλυβῶν· τὴ λοφοσειρὰ ποὺ ἀρχίζει δυτικὰ ἀπὸ τὰ Καρτσάβλια καὶ περνώντας ἀπὸ τὸν Προφήτη Ἡλία (Ἀρμένων) καὶ τὸ Στυλο καταλήγει στὰ Μεγάλα Χωράφια, πρὸς τὴν παραλία, διαγράφοντας ἔτσι μιὰ καμπύλη δυτικὰ ἀπὸ τὸν Τσιβαρὰ· τὶς Γαλανές, λοφοσειρὰ μὲ σπουδαῖες στρατηγικὲς θέσεις, ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς Ἀρμένους καὶ τὸ Βάμο καὶ ἀπέναντι, πρὸς Ν, ἀπὸ τὰ Καρτσάβλια· τὶς συνοικίες τοῦ Βάμου Μαμουριανὰ, Τσικολιανὰ, Κανδηλιανὰ καὶ τὶς πλαγιὲς τοῦ λόφου ὅπου βρισκόταν ὁ Πύργος τοῦ Βάμου· τὰ Τρουλιὰ, θέσεις δυτικὰ ἀπὸ τὸ Βάμο καὶ ἀνάμεσα στὰ χωριὰ Καρύδι, Λιτσάρδα καὶ Ξεροστέρνι· καὶ τὸν Ἅγιο Μάμαντα, θέση ἀνάμεσα στὸ Βάμο καὶ τὸ Γαβαλοχώρι¹⁴⁵.

¹⁴¹) Λ. Η. 17]29 Μαΐου. Γιὰ τὴν κατάσταση στὰ Ρεθεμνιώτικα βλ. Β. Β. 132 - 3. Γιὰ τὴν ἐπὶ ἐπαρχία Ἁγίου Βασιλείου βλ. Α. Λ. 270 - 71. Στὰ Ἡρακλειώτικα ἡ τάξη δὲν εἶχε διαταραχτῆ τὴν περίοδο αὐτὴ (Β. Β. 133 - 4).

¹⁴²) Α. Λ. 273.

¹⁴³) Κ. Η. 111. Λ. Η. 12]24 Μαΐου.

¹⁴⁴) Κ. Η. 114.

¹⁴⁵) Τὶς πληροφορίες αὐτὲς γιὰ τὴν παράταξη τῶν ἐπαναστατῶν βρισκόμε σὲ μιὰ ἐκθεση ποὺ ἡ Ἐπιτροπὴ ἔστειλε στοὺς συνεργάτες της στὴν Ἀθήνα

Οἱ ἐπαναστάτες, παρὰ τὸ ἀδυνάτισμα τῆς παράταξής τους, παρὰ τὴν πείνα καὶ τὴν ἔλλειψη πυρομαχικῶν, πού συχνὰ τοὺς ἔκανε νὰ καταφέρωνται κατὰ τῆς Ἐπιτροπῆς¹⁴⁶, κρατοῦσαν τὶς θέσεις τους μὲ καρτερία¹⁴⁷. Ἄλλ' ἢ Ἐπιτροπὴ ἄρχισε ν' ἀνησυχῆ. Ἰδιαίτερα τὴ φόβιζε τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἐνισχυθῆ ὁ Τουρκικὸς στρατὸς στὴν Κρήτη, πρὶν παραδοθῆ ἢ φρουρὰ τοῦ Βάμου¹⁴⁸.

Οἱ ἐπιχειρήσεις κατὰ τὴ δεύτερη φάση τοῦ ἀγῶνα χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἀνισότητά δυνάμεων, ὅχι μόνο γιατί ἡ Ἑλληνικὴ παράταξι ἀραίωσε, ἀλλὰ καὶ γιατί ἡ Τουρκικὴ ἐνισχύθηκε μὲ στρατὸ ἀπὸ τὸ Ρέθεμνος, τὸ Ἡράκλειο καὶ τὸ Λασιθί. Μεγάλον μέρος ἀπὸ τὶς Τουρκικὰς αὐτὰς δυνάμεις τὸ ἀποβίβασαν στὶς Καλύβες τέσσερα πολεμικὰ στὶς 12/24 Μαΐου¹⁴⁹.

Οἱ ἐξορμήσεις τῶν Τούρκων ἀπὸ τὶς Καλύβες εἶναι τώρα συχνότερες, ἀποκρούονται ὅμως πάλι ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες. Τέτοιες μεγάλες ἐξορμήσεις, μὲ τὴ βοήθεια πάντα τοῦ πυροβολικοῦ, ἔγιναν στὶς 13/25, 14/26 καὶ 15/27 Μαΐου μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὸν Τσιβαρά, καὶ στὶς 16/28 μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὸν Ἅγιον Ἀνδρέα. Στὶς 17/29 Μαΐου ἔγιναν ἀσήμαντες μόνο ἀψιμαχίαι στὸν τομέα αὐτό¹⁵⁰. Παράλληλα οἱ πολιορκητὰς παρενοχλοῦσαν τὴ φρουρὰ τοῦ Βάμου ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα¹⁵¹.

Μολονότι οἱ Ἕλληνες εἶχαν καταφέρει νὰ ἀποκρούσουν ὅλες τὶς Τουρκικὰς ἐπιθέσεις, ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὸ ἀδυνάτισμα τῆς παράταξής τους γινόταν κάθε μέρα καὶ πῶς φανερός. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρουμε ὅτι, ὅταν στὶς 15/27 Μαΐου ἕκατὸ περίπου Τούρκοι ἔκαμαν τὴν ἔφοδο στὸν Τσιβαρά, ἐκεῖ βρέθησαν νὰ φρουροῦν πέντε μόνο Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι κράτησαν τὴν ἀμυνα, ὥσπου ἀπὸ τὸ ντουφεκίδι εἰδοποιήθηκαν καὶ ἄλλοι, ἰδίως ἡ ὁμάδα τοῦ Κούνδουρου, καὶ ἔτρεξαν νὰ βοηθήσουν¹⁵².

στὶς 23]4 Ἰουνίου 1896 (Α. Λ. 273 - 4) Στὴν ἴδια ἐκθεση ἀναφέρονται κατὰ χωρὰ καὶ οἱ ὁμάδες τῶν ἐπαναστατῶν πού ἔπιασαν τὶς παραπάνω θέσεις. Ἡ Ἐπιτροπὴ εἶχε ἓνα εἰδικὸ γραμματέα πού συνέτασσε λεπτομερεῖς στρατιωτικὰς ἐκθέσεις γιὰ τὶς μάχαι καὶ τὶς συμπλοκὰς μὲ τοὺς Τούρκους (Α. Λ. 228).

¹⁴⁶) Α. Η. 12]24 Μαΐου.

¹⁴⁷) Α. Λ. 274.

¹⁴⁸) Κ. Η. 111.

¹⁴⁹) Α. Η. 12]24 καὶ 13]25 Μαΐου. Β. Β. 132, 133. Φαίνεται ὅτι τώρα οἱ Τουρκικὰς δυνάμεις στὶς Καλύβαι ἔφτασαν τοὺς 2000 ἄνδρες. Βλ. παραπάνω σ. 215.

¹⁵⁰) Α. Λ. 277. Α. Η. 13]25, 15]27, 16]28, 17]29 Μαΐου.

¹⁵¹) Πβλ. Α. Λ. 277.

¹⁵²) Α. Η. 15]27 Μαΐου.

Τὸ ἀδυνάτισμα τῆς Ἑλληνικῆς παράταξης πρέπει νὰ ἀποδοθῆ καὶ σὲ κομματικὲς διαφωνίες. Ἔτσι, λόγου χάρι, ὅπως ἀναφέρει ὁ Λεκανίδης, ὁ βουλευτὴς καὶ δικηγόρος Χανιωῶν Χαράλαμπος Πωλογιώργης ἔστειλε ἐπιστολὰς πρὸς τὸ Χρῆστο Βολουδάκη καὶ ἄλλους, παρακινώντας τους νὰ λύσουν τὴν πολιορκία, γιὰ νὰ μὴ σφαγοῦν ἀπὸ τοὺς Τούρκους οἱ Χριστιανοὶ στὶς Καλύβες¹⁵³. Στὶς ἐνέργειες τοῦ Πωλογιώργη ἀποδίδει ὁ Κούνδουρος καὶ τὴν ἄρνηση τοῦ Γιώργη Ἀνδρουλακάκη, πὺν μὲ μιὰ ομάδα Σφακιανῶν καλὰ ἐφοδιασμένων ἔφτασε στὴν Κάϊνα στὶς 17/29 Μαΐου, νὰ μείνη καὶ νὰ συμπράξῃ στὴν πολιορκία¹⁵⁴.

Ἐπίσης ἀντιδροῦσαν ὁ Ἀνδρέας Κακούρης, ὁ Ἀ. Γογονῆς καὶ ἄλλοι, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Κούνδουρος ὄρισε συνάντηση στοὺς Ἀρμένους γιὰ τὸ πρωὶ τῆς 18/30ῆς Μαΐου μὲ σκοπὸ νὰ τοὺς πείσῃ νὰ συνεργαστοῦν¹⁵⁵. Στοὺς Ἀρμένους εἶχαν ἐπίσης κληθῆ οἱ ὑπεύθυνοι ὄλων τῶν Ἑλληνικῶν θέσεων¹⁵⁶.

Τὸ πρωὶ τῆς 18/30ῆς Μαΐου ὁ Λεκανίδης τόνισε στὸν Κούνδουρο πόσο ἐπικίνδυνο θὰ ἦταν νὰ ἀφήσουν ἀνυπεράσπιστες θέσεις σὰν τὸν Τσιβαρὰ καὶ τὰ Καρτσάβλια γιὰ νὰ πᾶνε στοὺς Ἀρμένους. Ὁ Κούνδουρος ὅμως πίστευε ὅτι ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθῆ ὅπωςδήποτε ἡ συνάντηση¹⁵⁷. Ἐξ ἄλλου δυὸ Τούρκοι αἰχμάλωτοι πὺν εἶχαν πιαστῆ ἐκεῖνο τὸ πρωὶ εἶχαν δώσει τὴν ἀνακριβῆ, ὅπως θὰ δοῦμε, πληροφορία ὅτι οἱ δυνάμεις στὶς Καλύβες ἦταν μικρὲς, 1200 στρατιῶτες καὶ λίγοι ντόπιοι, καὶ ὅτι δίσταζαν γι' αὐτὸ νὰ ἐπιχειρήσουν τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς τοῦ Βάμου¹⁵⁸. Ὁ Κούνδουρος, λοιπόν, ἀφοῦ κάλεσε τὸ στρατιωτικὸ ἐπόπτη Κ. Μαλινὸ καὶ τοῦ ἀνάθεσε τὴν υπεράσπιση τῆς γραμμῆς Πιχέρας - Καρτσαβλιῶν, ἔφυγε γιὰ τοὺς Ἀρμένους μαζί μὲ τὸ Λεκανίδη καὶ μὲ πενήντα ἄνδρες¹⁵⁹. Τὸ καταπληχτι-

¹⁵³) Λ. Η. 13|25 Μαΐου.

¹⁵⁴) Κ. Η. 112 - 13, 116. Τῆ σιάνη τοῦ Ἀνδρουλακάκη τὴν ἀποδίδει ὁ Λεκανίδης (Λ. Η. 17|29 Μαΐου) σὲ ἐνέργειες τοῦ Γ. Παπαδόπειρου.

¹⁵⁵) Ὁ Κούνδουρος (Κ. Η. 114) λέει ὅτι ἐκεῖνος εἶχε ὄρισει τὴ συνάντηση τῶν Ἀρμένων. Ὡστόσο, ὁ συγγραφέας τῆς μελέτης αὐτῆς ἄκουσε ἄνθρωπο πὺν εἶχε λάβει μέρος στὴν πολιορκία τοῦ Βάμου νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἄλλοι μὲ προδοτικὸ σκοπὸ κάλεσαν τὸν Κούνδουρο στοὺς Ἀρμένους, δηλαδή, ὅπως λέει ἡ κ. Ζινευράκη - Λεκανίδου, γιὰ νὰ «περισπασθῆ ἡ προσοχὴ τῶν πολιορκητῶν καὶ διαρραγῆ ἡ ἄλυσις τῆς πολιορκίας, ἵνα εὔρη ἀνοιγμὰ εἰσόδου τοῦ ὁ ἐξωθεν ἐρχόμενος στρατὸς τοῦ Ἀβδουλλάχ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ πολιορκουμένου, ὡς καὶ ἐγένετο» (Α. Α. 338).

¹⁵⁶) Α. Α. 274.

¹⁵⁷) Λ. Η. 18|30 Μαΐου.

¹⁵⁸) Α. Α. 272. Λ. Η. 18|30 Μαΐου.

¹⁵⁹) Κ. Η. 113 - 4. Λ. Η. 18|30 Μαΐου.

κότερο εἶναι ὅτι καὶ τοὺς ἄλλους ὀπλαρχηγοὺς τοὺς ἀκολούθησαν στοὺς Ἰσχυρομένους ὅλοι σχεδὸν οἱ ἄνδρες τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀδυνατίσῃ ἡ Ἑλληνικὴ παράταξι σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ἡ φρουρά, λόγου χάρι, ποὺ μὲ τὸ Μαλινὸ κρατοῦσε τὴ γραμμὴ Πιχέρας - Καρτσαβλιῶν νὰ περιοριστῇ σὲ δέκα ἕξι ἄνδρες¹⁶⁰.

Στὸ μεταξὺ τὰ δυὸ τάγματα (1515 ἄνδρες) ποὺ μὲ τὸν Ἀβδουλλάχ εἶχαν φτάσει στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸ ἀπόγεμα τῆς 17/29ης Μαΐου προχώρησαν στὶς Καλύβες καὶ ἐνώθησαν μὲ τὶς Τουρκικὲς δυνάμεις ποὺ ἤδη βρίσκονταν ἐκεῖ καὶ ἀριθμοῦσαν 2 000 ἄνδρες. Οἱ Τοῦρκοι, καθὼς ἦταν ἔτσι δυναμωμένοι καὶ ἔτοιμοι γιὰ ἐπίθεσι, μπόρεσαν μὲ θαυμαστὴ ταχύτητα νὰ ἐκμεταλλευσθῶν τὸ ἀναπάντεχο ἀδυνατίσμα τῶν Ἑλληνικῶν θέσεων¹⁶¹.

Ἡ Τουρκικὴ ἐπίθεσι ἔγινε (περίπου στὶς 8 π.μ.¹⁶²) μὲ τρεῖς κολῶνες. Οἱ δεκαῆξι φρουροὶ τῆς γραμμῆς Πιχέρας - Καρτσαβλιῶν πολὺ γρήγορα σαρώθησαν ἀπὸ τὸ δομητικὸ πλῆθος τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ καὶ τῶν ντόπιων Τούρκων ποὺ χτύπησαν τὶς θέσεις αὐτές. Παρόμοια ὑπῆρξε ἡ τύχη καὶ κείνων ποὺ κρατοῦσαν τὴ γραμμὴ Ἁγίου Ἀνδρέα - Ἁγίου Ἡλίας, ποὺ τοὺς χτύπησε ἡ δευτέρη κολῶνα. Ἡ τρίτη κολῶνα κινήθηκε πρὸς τοὺς Ἰσχυρομένους. Οἱ ἐκεῖ συγκεντρωμένοι 300 περίπου ἐπαναστάτες εἶχαν ἀρχίσει νὰ συζητοῦν καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ εἶχε κυκλοφορήσει ἐγκύκλιο πρὸς τὶς Ἑλληνικὲς δυνάμεις γιὰ νὰ τοὺς τονώσῃ τὸ ἠθικόν. Στὴν ἐγκύκλιο αὐτὴ τοὺς ἀνακοίνωνε τὶς πληροφορίες τῆς ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἦταν ἀκόμα ἀνίσχυροι νὰ κάμουν ἐπίθεσι καὶ ὅτι σὲ δυὸ - τρεῖς μέρες θὰ ἔφταναν ἀντιπρόσωποι γιὰ νὰ διαπραγματευτοῦν τὴν ἀπελευθέρωσι τῆς φρουρᾶς μὲ μεγάλη ὠφέλεια τῆς Πατρίδας, καὶ τοὺς παρακίνοῦσε νὰ κρατήσουν μὲ περισσότερο ζῆλο τὶς θέσεις τους. Ἔτσι ἡ εἶδησι γιὰ τὴν ἐπίθεσι βρῆκε τοὺς Ἕλληνας ἀπροετοίμαστους. Μόλις ἄκουσαν ὅτι ἀπειλεῖται ὁ Γσιβαράς, ἄρχισαν ὅλοι νὰ τρέχουν πρὸς τὰ ἐκεῖ. Δὲν ἄργησαν ὅμως νὰ ἀντιληφθοῦν τὴ σημαία μὲ τὸ μισοφέγγαρο ποὺ κυμάτιζε πάνω στὸ Μεγάλον Καρτσάβλι καὶ ποὺ ἔδειχνε πὼς ὁ Γσιβαράς ἦταν πιά σὲ Τουρκικὰ χέρια. Ἐπίσης πολὺ

¹⁶⁰) Α. Α. 274. Β. Β. 154.

¹⁶¹) Β. Β. 91, 139, 144, 154. Α. Α. 275. Ὁ Κούνδουρος (Κ. Η. 116) ἀνεβάζει τὶς Τουρκικὲς δυνάμεις ποὺ ἔκαμαν τὴν ἐπίθεσι τῆς 18|30ης Μαΐου σὲ 9000 ἄνδρες, ἀριθμὸ ὑπερβολικόν.

¹⁶²) Γιὰ τὴ χρονικὴ τοποθέτησι τῶν γεγονότων τῆς 18|30ης Μαΐου βλ. Α. Α. 275 - 6. Α. Η. 18|30 Μαΐου. Κ. Η. 113 - 5 καὶ Β. Β. 144, 154. Ἄλλ' οἱ πηγὲς αὐτές δὲ συμφωνοῦν ἀπόλυτα. Τὰ πιθανὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸ συσχετισμὸ τῶν πηγῶν αὐτῶν σημειώνονται σὲ παρένθεσι στὶς οἰκειὲς θέσεις.

γρήγορα βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μὲ τὸ τρίτο τμήμα τῶν Τουρκικῶν δυνάμεων στὴ θέση Ἀμπέλια, ἔξω ἀπὸ τοὺς Ἀρμένους. Στὴ μάχη ποὺ ἔγινε σ' αὐτὴ τὴ θέση οἱ Ἕλληνες πολέμησαν μὲ γενναιότητα καὶ προξένησαν μεγάλες ζημιές στὸν πολυπληθέστερο ἀντίπαλο, τελικὰ ὅμως, κινδυνεύοντας νὰ κυκλωθοῦν, ἀναγκάστηκαν νὰ ὑποχωρήσουν πρὸς τοὺς Ἀρμένους καὶ ὕστερα πρὸς τὶς Γαλανές, δηλαδὴ τὰ στρατηγικὰ ὑψώματα πού, ὅπως εἶπαμε, βρίσκονται ἀνάμεσα στοὺς Ἀρμένους, τὸ Βάμο, τὰ Καρτσάβλια καὶ τὴν Κάϊνα. Ἀλλὰ πρὶν οἱ Ἑλληνικὲς αὐτὲς δυνάμεις μπορέσουν νὰ πιάσουν νέες θέσεις στὶς Γαλανές, ἡ πρώτη Τουρκικὴ κολώνα ποὺ εἶχε καταλάβει τὴ γραμμὴ Πιχέρας - Καρτσαβλιῶν, κατάφερε νὰ φτάσῃ ὡς τὸ Βάμο (κατὰ τὸ μεσημέρι), νὰ ἐνωθῆ μὲ τὴ φρουρά του καὶ νὰ ἀπωθήσῃ τοὺς πολιορκητὲς πρὸς τὴν Κάϊνα¹⁶³.

Οἱ Τοῦρκοι ὕστερα ἐπιδόθηκαν σὲ ἔργο ἐκδίκησης καὶ φανατισμοῦ. Ἄρχισαν νὰ βεβηλώνουν τὶς ἐκκλησιές, νὰ ρίχνουν τὶς ἅγιες τράπεζες, νὰ καταστρέφουν τὶς ἱερὲς εἰκόνες, νὰ σπάζουν τὶς καμπάνες, νὰ λεηλατοῦν καὶ νὰ πυρπολοῦν τὰ πάντα σὶ τὸ Βάμο, ὅπως εἶχαν κάμει καὶ προηγουμένως στὸν Τσιβαρὰ καὶ τὰ Δουλιανά. Ἐνῶ ὅμως καταγίνονταν σὶ τὸ ἐξοντωτικὸ καὶ ἀνόσιο αὐτὸ ἔργο, ἄνδρες ἀπὸ τὰ γύρω χωριὰ τοῦ Ἀποκόρωνα ἄρχισαν νὰ καταφτάνουν καὶ νὰ τοὺς χτυποῦν ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα. Ἐπίσης καὶ οἱ Ἕλληνες ποὺ εἶχαν καταφύγει στὶς Γαλανές καὶ στὰ ὑψώματα τῆς Λιτσάρδας ἀνασυγκροτήθηκαν καὶ πῆραν μέρος στὴν ἀντεπίθεση. Οἱ Τοῦρκοι ἄρχισαν νὰ ἀδειάζουν τὸ Βάμο (κατὰ τὶς 2 τὸ ἀπόγεμα) καὶ νὰ ὑποχωροῦν πρὸς τὶς Καλύβες. Ἡ ὑποχώρησή τους ὅμως σιῶθηκε περισσότερο αἱματηρῆ ἀπὸ τὴν ἐπίθεση, ἰδίως σὲ μιὰ θέση στὶς Γαλανές, πάνω ἀπὸ τὰ Μαμουγιανά, ὅπου ἓνας λόχος τῆς ὀπισθοφυλακῆς τους κυκλώθηκε ἀπὸ τὴν ὁμάδα τοῦ Κούνδουρου μέσα σ' ἓνα περιμαντρωμένο χωράφι καὶ σχεδὸν ἐξολοθρεύτηκε. Στὴ μάχη αὐτὴ Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι πολέμησαν μὲ πραγματικὴ ἀνδρεία καὶ χρησιμοποίησαν λιγότερο τὰ ντουφέκια τους καὶ περισσότερο τὰ μαχαίρια καὶ τὰ σπαθιά τους. Τέτοια ἦταν ἡ ὁρμὴ τῶν ἀντιπάλων καὶ ἡ παραζάλη στὴ σύγκρουση αὐτὴ, ὥστε μερικοὶ Χριστιανοὶ

¹⁶³) Α. Α. 272, 275. Κ. Η. 114. Λ. Η. 18|30 Μαΐου. Β. Β. 154. Τὴ σύγκρουση στὴ θέση Ἀμπέλια ὁ Κούνδουρος (Κ. Η. 114) τὴν παρουσιάζει ὅτι κατέληξε μᾶλλον σὲ νίκη τῶν Ἑλλήνων («Ὁ στρατὸς πρὸς ὃν ἐπολεμήσαμεν δὲν ἠδυνήθη νὰ προχωρήσῃ ἐκ τοῦ μέρους ὅπου συνηντήθημεν»). Ἡ ἐκθεση γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε λόγος στὴν ὑποσημείωση 145 ἐμφανίζει τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σύγκρουσης σὰν τακτικὴ ὑποχώριση (Α. Α. 275). Τέλος, ὁ Λεκανίδης (Λ. Η. 18|30 Μαΐου) λέει ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀπόκρουσαν τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς καταδίωξαν πέρα ἀπὸ τοὺς Ἀρμένους.

νὰ σκοτωθοῦν ἀπὸ Χριστιανῶν σφαιῖρες καὶ μετὰ τὴ μάχη νὰ βρεθῆ ἕνας σωρὸς ἀπὸ πτώματα Ἑλλήνων καὶ Τούρκων ἀνακατωμένα ¹⁶⁴.

Στὶς Καλύβες οἱ Τουρκικὲς δυνάμεις, μαζί μὲ τὴ φρουρὰ τοῦ Βάμου πὺν κατάφεραν νὰ ἐλευθερώσουν, ἔφτασαν ὅταν ἄρχισε νὰ νυχτώνη. Μποροῦσαν νὰ πανηγυρίσουν γιὰ τὴ νίκη πὺν τοὺς ἔδωσε ἡ ἀριθμητικὴ τους ὑπεροχὴ καὶ τῶν ἀντιπάλων τους ἡ ἀσυμφωνία καὶ ἡ ἀπερισκεψία. Συνάμα ὅμως εἶχαν νὰ θρηνήσουν καὶ γιὰ τὰ θύματα πὺν τοὺς κόστισε ἡ ἐπιχείρηση αὐτή.

Οἱ ἀπώλειες τῶν Τούρκων ἀπὸ τὶς 3/15 μέχρι τὶς 18/30 Μαΐου ὑπολογίζονται σὲ 200 περίπου νεκροὺς καὶ περισσότερους τραυματίες. Οἱ ἀντίστοιχες ἀπώλειες τῶν Ἑλλήνων εἶναι 20 περίπου νεκροὶ καὶ καμιὰ τριανταριὰ τραυματίες. Τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀπώλειες πρέπει νὰ τοποθετηθῆ στὴν τελευταία μέρα τῶν ἐπιχειρήσεων ¹⁶⁵.

Οἱ Τοῦρκοι ἔπαθαν πολλὲς ζημιές καὶ σὲ πολεμικὸ ὑλικό. Ἀναγκάστηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν στὸ πεδίο τῆς μάχης πολλὰ ὄπλα, χιλιάδες φουσέκια, ἀντίσκηνα καὶ πολεμικὲς σημαῖες ¹⁶⁶. Ἀλλὰ καὶ τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς οἱ ζημιές στάθηκαν ἀνυπολόγιστες. Οἱ ζημιές αὐτὲς προξενήθηκαν ἀπὸ τὰ τοπομαχικὰ κανόνια, πὺν σφυροκοποῦσαν τὸν Τσιβαρὰ ἰδίως, ἀπὸ τὶς πυρπολήσεις καὶ τὶς λεηλασίες. Ὁ Τσιβαρὰς σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ καταστράφηκε· τὰ περισσότερα σπίτια τῶν Δουλιανῶν πυρπολήθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους· καὶ στὸ Βάμο, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καταστροφὲς πὺν, ὅπως εἶδαμε, προξένησαν οἱ Τοῦρκοι, ἔγιναν κατόπιν πολλὲς καὶ ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ ἐκδίκηση πυρπόλησαν τὰ σπίτια τῶν Μουσουλμάνων, τὸ Διοικητήριον καὶ τὸν Πύργον. Οἱ Χριστιανοὶ ἐπίσης πυρπόλησαν τὰ σπίτια τῶν Μουσουλμάνων στοὺς Ἀρμένους. Ἀλλὰ καὶ στὶς Καλύβες καὶ τὴ γύρω περιοχὴ, ὅπου ὑποτίθεται ὅτι ἡ τάξη δὲ διασαλεύτηκε, οἱ Μουσουλμάνοι λεηλάτησαν ὅλα τὰ μαγαζιά καὶ τὰ σπίτια πὺν ἀπὸ φόβον τὰ εἶχαν ἐγκαταλείψει οἱ

¹⁶⁴) Α. Λ. 275 - 6. Κ. Η. 115. Λ. Η. 18]30 Μαΐου. Β. Β. 154.

¹⁶⁵) Γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς σχετικὰ μὲ τὶς ἀπώλειες Ἑλλήνων καὶ Τούρκων δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτη βεβαιότητα, γιὰτὶ οἱ πηγὲς παρουσιάζουν διαφορὰς μεταξὺ τους. Οἱ πηγὲς αὐτὲς εἶναι: Α. Λ. 276, 322, 358. Κ. Η. 116. Λ. Η. 3]15 - 18]30 Μαΐου. Β. Β. 96, 139, 154. Γεννάδης πρὸς Σκουζέ, 24]5 Ἰουνίου 1896 (Ἀρχ. Ἑλλ. Γεν. Προξ. Χανίων).

¹⁶⁶) Α. Λ. 276. Κ. Η. 116. Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαῖες αὐτὲς ἡ Ἐπιτροπὴ τὴν ἔστειλε στὸ Μουσεῖον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας (*Δελτίον τῆς Ἱστ. καὶ Ἐθνολ. Ἐτ. τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Ε', τεῦχος 19 (Ἰανουάριος 1899), σ. 389· Α. Λ. 332).

κύριοί τους, ἔκαιψαν σιταποθῆκες, ἔκοψαν δένδρα καὶ κατάστρεψαν γεννήματα ¹⁶⁷.

Ἡ πολιορκία τοῦ Βάμου, μὲ τὴν ὁποία ἡ Μεταπολιτευτικὴ Ἐπανάσταση πέρασε στὴ νέα της τακτικὴ, τὴν ἐπίθεση, ἔκτος ἀπὸ τοὺς νεκρούς, τοὺς τραυματίες καὶ τὶς ὑλικὲς ζημιές, εἶχε καὶ ἄλλα ἔμμεσα, ἀλλὰ σπουδαῖα ἀποτελέσματα. Στὴν Κρήτη συνετέλεσε στὴν ἐξάπλωση καὶ τὴν παγίωση τοῦ ἀγῶνα ¹⁶⁸ καὶ ὁδήγησε σὲ πολιτικὲς ζυμώσεις πού, ὕστερα βέβαια ἀπὸ σοβαρὲς ἀντιθέσεις, κατάληξαν στὴ συγκρότηση τῆς *Γενικῆς Ἐπαναστατικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως*, ἡ ὁποία διαδέχτηκε τὴν *Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Μειοπολιτεύσεως* ¹⁶⁹. Στὴν Ἑλλάδα τὰ γεγονότα τοῦ Βάμου καὶ ἡ σφαγὴ τῶν Χανιῶν προκάλεσαν τὸ ἔντονο ἐνδιαφέρον τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ τύπου γιὰ τὸ Κρητικὸ ζήτημα ¹⁷⁰ καὶ κινητοποίησαν τοὺς δισταχτικοὺς ἀπὸ τοὺς ἐκεῖ Κρητικούς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀνασυσταθῇ ἡ *Κεντρικὴ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴ* καὶ νὰ ἀρχίσουν συστηματικὲς ἀποστολὲς ἐθελοντῶν καὶ πολεμοφοδίων στὸ ἐπαναστατημένο νησί ¹⁷¹. Ἀκόμα ἐπηρέασαν τὴν πολιτικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης ¹⁷², ἡ ὁποία, ἂν δὲν τάχθηκε ἀνοιχτὰ μὲ τὸ μέρος τῶν ἐπαναστατῶν, τοὺς βοήθησε ἔμμεσα, ἀφήνοντας ἐλεύθερους τοὺς ἰδιῶ-

¹⁶⁷) Α. Α. 275. Κ. Η. 116. Β. Β. 154, 206 - 7.

¹⁶⁸) Πβλ. L. J. 76 - 77. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἐξῆς, πού ὁ βουλευτὴς Γ. Παπαδόπειρος ἔγραφε στὸ Γ. Τσόντο σὲ ἐπιστολὴ του τῆς 23]4 Ἰουνίου 1896 (Γ. Α. Κ., Ἀρχεῖο Τσόντου): «Νῦν τὸ ζήτημά μας ἤλλαξε καὶ οὔτε τῆς Ἐπιτροπῆς εἶναι οὔτε μέρους τῆς Κρήτης, εἶναι γενικὸν Κρητικὸν ζήτημα...».

¹⁶⁹) Α. Η. 18]30 Μαΐου - 19]11 Αὐγούστου 1896. Α. Α. 423.

¹⁷⁰) Πβλ. Β. Β. 117.

¹⁷¹) *Ἐκθεσις τῶν Πεπραγμένων ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Κεντρικῆς τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπῆς ἐπὶ τῆς Πρώτης καὶ Δευτέρας Περιόδου Αὐτῆς, ἀπὸ 27ης Μαΐου 1896 ἕως 4ης Αὐγούστου 1897*, Ἀθήνα, 1898.

¹⁷²) Σὲ δηλώσεις του στὴ Βουλὴ στίς 19]1 Δεκεμβρίου 1896 ὁ Θεόδωρος Δηλιγιάννης εἶπε: «Ἡμεῖς πολιτικὴν εἶχομεν μέχρι τοῦ χρόνου κατὰ τὸν ὁποῖον διεπράχθησαν αἱ σφαγαὶ ἐν Χανίοις... νὰ μὴ ἐνθαρρύνωμεν τὸν Κρητικὸν λαόν, ἵνα προβῇ μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως... Ἀλλὰ μετὰ τὴν διάπραξιν τῶν σφαγῶν μετεβάλομεν θέσιν, ἐπιθυμοῦντες καὶ προσπαθοῦντες... νὰ συντελέσωμεν ἵνα ὁ Κρητικὸς λαὸς ἀποκτήσῃ ὅσον οἷόν τε περισσότερα δικαιώματα καὶ προνόμια... Καὶ τι ἄλλο ἠδυνάμην νὰ ἐλπίζω, ὅταν ἤμην πεπεισμένος ὅτι δὲν ἠδυνάμεθα νὰ ἀποκτιήσωμεν τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν πόθων καὶ τῶν Κρητῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ἢ τὴν αὐτονομίαν;» (*Ἐφημ. τῶν Συζ. τῆς Βουλῆς, περίοδος ΙΔ', σύνοδος ἔκτακτη, συνεδρ. 9 (19]1 Δεκ. 1896), σσ. 85 - 86*). Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἐπηρέαστηκε καὶ ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ ὅτι οἱ ἐπαναστάτες θὰ καταφύγουν στὴν προστασία ξένης Δύναμης (πβλ. Α. Α. 281, Α. Η. 26]7 καὶ 31]12 Ἰουνίου 1896).

τες νὰ τοὺς ἐνισχύουν¹⁷³. Στὸ ἐξωτερικό, ἐπίσης, τὰ γεγονότα τοῦ Βάμου καὶ τῶν Χανιωῶν εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση καὶ στὸν τύπο καὶ ἀνάμεσα στοὺς ὁμογενεῖς καὶ ἀνάμεσα στοὺς φιλέλληνες. Ἀπὸ ὅλες τὶς ἡπείρους, ὅπως δείχνει ἡ *Ἔκθεσις τῶν Πεπραγμένων*¹⁷⁴ τῆς *Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς*, ἄρχισαν τότε νὰ στέλνονται εἰσφορὲς γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνα καὶ τὴν προστασία τῶν θυμάτων τῆς Τουρκικῆς θηριωδίας. Ἡ συμπάθεια τῆς διεθνοῦς κοινῆς γνώμης γιὰ τοὺς Κρητικούς δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστη τὴ Διπλωματία καὶ ἀκριβῶς στὴν κινητοποίηση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Διπλωματίας βρίσκεται ἡ μεγάλη σημασία τῆς πολιορκίας τοῦ Βάμου. Μολονότι οἱ διπλωμάτες τῆς Εὐρώπης ἀπὸ ἀμοιβαία δυσπιστία ἐνέργησαν μὲ δισταγμὸ ἐνῶ διαρκοῦσε ἡ πολιορκία, μολονότι δὲν πρόλαβαν νὰ προσφέρουν τὴ μεσολάβησή τους γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φρουρᾶς, τὸ ὅτι ἔδρασαν ἀπὸ κοινοῦ καὶ τὸ ὅτι ἀναγνώρισαν ὅτι ὑπάρχει Κρητικὸ ζήτημα σιᾶθηκε γεγονὸς μεγάλης σημασίας, γιὰτὶ ἀποτελέσει τὴν ἀφετηρία τῆς κοινῆς τους ἐπέμβασης ἡ ὁποία ὁδήγησε στὴν ἔστω καὶ προσωρινὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος αὐτοῦ μὲ τὸν Κανονισμὸ τοῦ Αὐγούστου 1896.

Ἴσως δὲν πρέπει νὰ μείνη ἀπαρατήρητο ὅτι ἡ *Γενικὴ Ἐπαναστατικὴ τῶν Κρητῶν Συνέλευσις*, τὸ σῶμα ποὺ οὐσιαστικὰ ἐκπροσωποῦσε τὸ Χριστιανικὸ λαὸ τῆς Κρήτης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἀποδέχτηκε τοὺς ὅρους τοῦ Κανονισμοῦ σὲ συνεδρίασή του στὸ Βάμο, δηλαδὴ στὸ μέρος ἀπ' ὅπου ξεκίνησε ἡ Μεταπολιτευτικὴ Ἐπανάσταση καὶ σὰν ἰδέα καὶ σὰ δρᾶση.

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Γ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ, Δ. Φ.

¹⁷³) Α. Α. 285, 287, 301, 401. *Die Grosse Politik*, τόμ. ΙΒ', ἀρ. 3006, 3010, 3011. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση βρισκόταν σὲ στενὴ συνεργασία μὲ τὴν *Κεντρικὴ τῶν Κρητῶν Ἐπιτροπὴ* (πβλ. τὴν παραπάνω *Ἔκθεσιν Πεπραγμένων*, σ. 4). Γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνητικῆς πολιτικῆς διαφωτιστικὸ εἶναι τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Ν. Λεβίδη («Τὰ Δραματικὰ Γεγονότα τῶν Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων...», ἐφημ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, 8 Ἰανουαρίου 1931): «Υπουργικὸ συμβούλιο 20|1 Ἰουνίου 1896 «Οἱ ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ Ναυτικῶν ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ Κυβερνησις δέον καὶ διὰ χρημάτων καὶ δι' ὀπλων καὶ πολεμοφοδίων ἐκ τῶν δημοσίων ἀποθηκῶν, ἀλλὰ μυστικῶς, νὰ ἀναλάβῃ τὴν ὑποστήριξιν τοῦ ἐν Κρήτῃ ἀγῶνος. Ὁ Πρωθυπουργὸς σήμερον φαίνεται συμμεριζόμενος τὴν γνώμην ταύτην, ἐνῶ κατὰ τὸ Ὑπουργικὸν συμβούλιον τῆς 14ης Μαΐου ὁργίλως εἶχε πρὸς τοὺς τοιαῦτα προτείνοντας...».

¹⁷⁴) *Ἔκθεσις τῶν Πεπραγμένων*, ὅ. π., σσ. 9 · 15.